

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

ISCA

№4 (4) 2023

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 4 (4) 2023

Astana 2023

EDITOR-IN-CHIEF:

PhD, Assistant Professor
Kariyev E.M.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

CONTENT

С.С. Иванов ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ПЕРИФЕРИИ САКСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИТЯНЬШАНЯ В IV-III ВВ. ДО Н.Э.	5
Н.Н. Әбдінасыр МАЖАР ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТА АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУІ	17
Р.Д.Темиргалиев ДЖУЧИ-ХАН – ПРАВИТЕЛЬ ДЕШТ-И КИПЧАКА	23
Ж.Е.Күзембаев ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ӘДЕБИ ЖАЗБА МҰРАЛАР	42

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ПЕРИФЕРИИ САКСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИТЯНЬШАНЯ В IV-III ВВ. ДО Н.Э.

С.С. Иванов

канд. ист. наук / доцент Киргизского национального университета
им. Ж. Баласагына,
720033, Кыргызстан, г. Бишкек, ул. Фрунзе, 547, sak@yandex.ru

Аннотация. Статья посвящена вопросам этнокультурных контактов сакской культуры Притяньшанья на северо-восточной периферии территории ее распространения. В первой половине IV в. до н.э. начинается экспансия пазырыкского политического объединения на юг – в Восточный Казахстан, северный Сынцзян и Монгольский Алтай. Это приводит к военному столкновению с саками Притяньшанья, которые утрачивают влияние на племена среднего течения Иртыша и связи с родственной каменной культурой Лесостепного Алтая. Миграция пазырыкцев приводит к формированию гибридной кулажургинской культуры Восточного Казахстана, носители которой продвигаются в северо-восточные районы политического объединения саков Притяньшанья, как собственно и сами племена пазырыкского культурного круга. Военное противостояние с ними, как и военные конфликты с эллинистическими государствами на юго-западе, ослабляют данное объединение. Итогом становится его разгром в результате миграции юэчжей около 165 г. до н.э., что приводит к выдавливанию значительной части сакских племен Притяньшанья в южные районы Средней Азии.

Ключевые слова: ранний железный век, сакский период, сакская культура Притяньшанья, миграции, этнические и культурные контакты.

ВВЕДЕНИЕ

В VI – первой половине II вв. до н.э. обширные горные и предгорные районы Западного, Внутреннего и отчасти Восточного Тянь-Шаня были заняты самобытной археологической культурой «скифского» типа, которую было предложено называть сакской культурой Притяньшанья [Иванов, 2019а]. Выделяясь в системе оседло-земледельческих и скотоводческих культур Средней Азии и Казахстана, она имела вполне четкие границы, которые хорошо определяются на юге и западе ее ареала соседством с инокультурными памятниками Средней Сырдарьи (включая Ташкенский оазис), Ферганы, Алая и юго-западного Сынцзяна. Некоторым исключением в этом отношении выступают северо-восточные рубежи данной сакской культуры, которые в настоящее время выделяются во многом условно.

Отчасти определяясь озером Балхаш, они достигали Алакольской впадины и южных предгорий Тарбагатайского хребта, поскольку в этих

районах отмечены погребальные памятники, которые в культурном плане существенно не отличались от распространенных в долине реки Или [Кушаев, 1959]. Последние выделяются в семиреченский локальный вариант в составе сакской культуры Притяньшанья [Иванов, 2019б. С. 73-74, рис. 1]. Но на аморфность ее границ на северо-востоке ареала также оказывает воздействие тот фактор, что на протяжении практически всего I тыс. до н.э. Восточный Казахстан был теснейшим образом связан этнокультурно с Притяньшаньем. Поэтому в районе среднего течения Иртыша и оз. Зайсан был выделен особый буконьский тип памятников конца VI-IV вв. до н.э. [Черников, 1975. С. 132-134; Боковенко, Заднепровский, 1992. С. 141-143], который по основным показателям погребально-поминальной обрядности достаточно близок к некрополям саков Притяньшанья.

ОБСУЖДЕНИЕ

Столь значительной конвергентности культур населения Притяньшанья и Восточного Казахстана в I тыс. до н.э. способствовало и то, что именно с территории первого региона на рубеже VIII и VII вв. до н.э. происходит мощная миграционная волна в на юг – в горные и предгорные районы Тянь-Шаня [Китов, Тур, Иванов, 2019. С. 155]. Это сыграло ключевую роль в формировании собственно сакской культуры Притяньшанья. По-видимому, не меньшее влияние оказала также обратная миграция через Восточный Казахстан во второй половине VI в. на территорию Лесостепного Алтая (Обь-Иртышское междуречье), которая имела решающее значение в формировании там каменной культуры [Могильников, 1997. С. 190-104]. А в течение последующих V – начала IV вв. до н.э. именно район среднего течения Иртыша был своеобразным «перешейком», через который протекали интенсивные культурные контакты между Притяньшаньем и культурами Лесостепного Алтая, которое сопровождалось также, по-видимому, передвижением групп сакского происхождения в северо-восточном направлении. Ярким свидетельством последнего можно считать ряд захоронений на могильнике каменной культуры Локоть-4а, расположенном в южной части ее ареала [Шульга, 2003. С. 113-114, 120].

Впрочем, в первой половине IV в. до н.э. эти связи начинают периодически прерываться военной и миграционной активностью кочевого населения соседних регионов. В первую очередь это было связано с активизацией носителей пазырыкской культуры, которые начинают продвижение из центральных районов Горного Алтая на юго-запад – в пределы современной казахской части Алтая, ярким отражением этого

становится создание элитарного некрополя Берель [Самашев, 2011. С. 193-199; 2017. С. 145-149; Шульга, Мыглан, Слюсаренко, 2016. С. 277, 280-281, 283-285]. Одновременно пазырыкцы осуществляют масштабную экспансию на Монгольский Алтай [Törbat, Giscard, Batsükh, 2009. P. 221-229; Батсух, Эрдэнэ-Очир, 2017. С. 142-143, 154] и в северную часть Синьцзяна, вплоть до района г. Хами [Шульга П.И., Шульга Д.П., 2017; Му, 2020]. Причем, в последнем наряду с чисто пазырыкскими погребальными комплексами вскоре также появляются синкретические курганные захоронения, в которых прослеживаются пазырыкские и местные черты [Шульга, 2010. С. 82-93].

По-видимому, военная активность пазырыкцев также приводит к перемещению крупной этнокультурной группы населения из района Саяно-Алтая в Центральный Казахстан, что маркируется памятниками коргантасского типа. Данная миграция приводит к военному разгрому носителей тасмолинской культуры и их отходу из восточных районов центральноказахстанских степей (Сары-Арки) [Бейсенов, 1996; Шульга, 2015]. При этом миграция коргантасцев, по-видимому, могла пройти по южным предгорьям Алтая, затронув северную часть Восточного Казахстана. Но, все сомнения, она наряду с продвижением пазырыкцев на юг приводит к заметным изменениям этнокультурного фона в районах к северу от территории, занимаемой сакской культурой Притяньшанья, что приводит к частичному нарушению традиционных этнокультурных связей с каменной культурой Лесостепного Алтая.

Впрочем, экспансия носителей пазырыкской культуры подобно тому, как это произошло в северном Синьцзяне, приводит к появлению в Восточном Казахстане гибридной кула-жургинской археологической культуры. В ее погребальной обрядности синкретически переплетаются черты погребальной обрядности собственно пазырыкской (сопроводительные захоронения лошадей и пр.) и кара-кобинской (каменные ящики, восточная ориентация погребенных, скорченное положение и пр.) культур Горного Алтая¹ и местного населения (грунтовые могилы, западная ориентация погребенных и пр.). А в некоторых захоронениях также прослеживаются элементы характерные для погребальной обрядности саков Притяньшанья – в частности, каменные кольца по периметру курганных насыпей и др. [Черников, 1951. С. 64-80; 1959. С. 103-104; 1975. С. 135-136; Самашев, 1987. С. 95-114; Боковенко,

---

¹ Принимая во внимание данное сходство, П.И. Шульга высказал даже мнение, что «кулажургинские захоронения в каменных ящиках можно считать вариантом погребений каракобинского типа пазырыкской культуры» [Шульга, 2003. С. 117].

Заднепровский, 1992. С. 144-145]. Это, вероятно, показывает, различные этнокультурные компоненты в составе кула-жургинской культуры так и не успели полностью слиться в единое монолитное целое, сохраняя многие черты исходных компонентов. Причина этого, по нашему мнению, могла крыться в относительно недолгом ее существовании, вопреки устоявшимся представлениям о том, что она может датироваться III в. до н.э. – I в. н.э.

Вызывает интерес также то, что в различных могильниках кула-жургинской культуры сочетание указанных поликультурных элементов различно. Эту особенность попытался объяснить еще первооткрыватель данной культуры С.С. Черников, который погребения в каменных ящиках, часто сопровождающиеся захоронениями коней, относил к ранней группе (III в. до н.э.), а погребения в грунтовых ямах без подхоронений лошадей – к более поздней (II в. до н.э. – I в. н.э.) [Черников, 1975. С. 135-136]. Впрочем, детальное знакомство с сопроводительным инвентарем из обеих групп захоронений показывает, что в целом они синхронны и существенных временных различий между ними не было. А общая хронология основных его категорий: предметов вооружения (кинжалы, костяные наконечники стрел), предметы быта (пластинчатые ножи, оселки), конское снаряжение (удила, костяные пряжки и пр.), украшения (серьги, шпильки), зеркала находят полные аналогии в синхронных культурах IV-II вв. до н.э. Впрочем, маловероятно, что кула-жургинская культура существовала ранее конца IV в. до н.э. и позже середины – второй половины II в. до н.э., т.е. не более 150-200 лет.

Сложение данной культуры, несомненно, произошло в результате военной экспансии носителей пазырыкской культуры в Восточном Казахстане, и, по-видимому, она оставалась под их контролем на протяжении практически всего периода своего существования. Последнее могло привести к росту напряженности между пазырыкцами и саками Притяньшанья, которые, как отмечалось выше, через Восточный Казахстан поддерживали тесные связи с населением каменной культуры Лесостепного Алтая.

Хотя прямых свидетельств данного противоборства между двумя крупными политическими объединениями номадов не имеется в нашем распоряжении, все же косвенные сведения ее подтверждают. К ним можно отнести свидетельства частичной экспансии пазырыкцев собственно на территорию сакской культуры Притяньшанья. В частности, в верхнем течении р. Или в Синьцзяне был изучен могильник Суншугоукоу, который обладает характерными пазырыкскими чертами [Му, 2020. С. 143]. Это показывает, что

пазырыкцы в ходе своей экспансии в южном направлении достигают самой восточной периферии ареала распространения данной культуры. Не меньший интерес в этом отношении вызывает также недавнее открытие в северо-восточном Семиречье крупного могильника Таусамалы.

На этом могильнике были исследованы несколько курганов. В одном из них были выявлены два погребения в каменных ящиках, сопровождавшиеся захоронениями трех коней. Погребенные были уложены в слегка в скорченном положении, головами на северо-восток. Инвентарь, который был найден в этих захоронениях, представлен керамическими сосудами, шпилькой с шаровидной головкой, украшениями из золотой фольги и железными стержнями. Кроме того, во рту одной из лошадей имелись железные кольчатые удила. В еще двух курганах были также открыты погребения в каменных ящиках, но без захоронений коней. В них погребенные были уложены вытянуто на спине, головами на запад. В состав сопроводительного инвентаря, выявленного в одном из них, входили бронзовое зеркало, серьги, шпилька, бусы и костяная пластинка. Все исследованные курганы могильника Таусамалы были отнесены их исследователями к пазырыкской культуре и предварительно датированы в рамках III-II вв. до н.э. [Ярыгин, Ильдеряков, 2021. С. 24-36].

Впрочем, нельзя не отметить, что с классическими пазырыкскими памятниками Горного Алтая материалы Таусамалы имеют лишь относительное сходство и вряд ли их можно отнести к собственно их кругу. По основным параметрам погребальной обрядности курганные захоронения этого могильника обнаруживают значительное сходство с погребениями кула-жургинской культуры Восточного Казахстана. В них также прослеживается сочетание элементов погребальной обрядности нескольких культур, как и в некрополе Таусамалы, что дает основание отнести его к раннему этапу существования кула-жургинской культуры. Не противоречит этому и состав сопроводительного инвентаря из него. Поэтому наиболее вероятной датой для исследованных погребений данного могильника является конец IV-III вв. до н.э.

Но гораздо больше вызывает вопросов, как носители данной культуры оказались на северо-восточной окраине сакской культуры Притяньшанья. Обстоятельство того, что могильник Таусамалы достаточно крупный, свидетельствует о том, что мы имеем дело не с эпизодическими захоронениями этого типа в Семиречье, а, вероятнее всего, с родовым некрополем группы населения, связанной своим происхождением с гибридной

кула-жургинской культурой Восточного Казахстана. А сам некрополь, имеющий вполне внушительные размеры – порядка 90 погребальных объектов, вне сомнения, существовал достаточно длительное время. Это наряду с появлением на восточной периферии сакской культуры Притяньшанья некрополя Суншугоукоу с типичными пазырыкскими чертами указывает на то, что в северо-восточной части ее ареала наблюдается экспансия как самих носителей пазырыкской культуры, так и, по-видимому, находившихся под их политическим контролем племен кула-жургинской культуры.

Вряд ли подобные процессы проходили без крупных военных столкновений между саками Притяньшанья и номадами пазырыкского политического объединения, которое к рубежу IV и III вв. до н.э. объединяло обширные пространства Горного Алтая, Западной Монголии, северный Сынцзян и Восточный Казахстан, а также, возможно, Тувы и Ордоса [Ковалев, 1999. С. 81]. Поэтому появление инокультурных погребальных памятников на северо-востоке территории сакской культуры могло произойти в результате военных вторжений и миграции нового населения, стремившегося таким образом закрепить за собой эти пограничные районы.

Все эти свидетельства открывают перед нами ранее неизвестные страницы истории саков Притяньшанья, не получившие отражения в письменных источниках, и поэтому воссоздающиеся исключительно по косвенным фактам. Вероятно, они также оказали заметное воздействие на постепенный политический упадок политического объединения саков Притяньшанья в III – первой половине II вв. до н.э., закончившийся его политическим полным разгромом новой волной кочевников – юэчжей – около 165 г. до н.э. [Заднепровский, 1971. С. 29-30; 2007. С. 78-79]. Что приводит к выдавливанию значительной части сакского населения в южные районы Средней Азии.

Но дело в том, что на территории распространения самой сакской культуры следов внутреннего кризиса как будто не отмечается – наоборот происходит рост населения. Это выразилось в заметном увеличении могильников на протяжении V – начала II вв. до н.э., в которых курганные цепочки насчитывают до десяти и более насыпей, показывающее, что на протяжении большей части этого периода происходит стабильное развитие кланово-племенных групп без существенных изменений в социальном и экономическом развитии. Локальные группы населения оставались на одних и тех же территориях столетиями, что отмечается также на уровне

антропологии, фиксирующей консервацию физических особенностей сакских популяций в привязке к крупным долинам Притяньшанья [Китов, Тур, Иванов, 2019. С. 110-123]. Отсутствие следов крупных военно-политических конфликтов внутри самого политического объединения саков этого региона² указывает на их протекание в IV – начале II вв. до н.э. преимущественно на его периферии. Но если о них на юго-западных границах мы достаточно хорошо знаем – это столкновение с войсками Александра Македонского в период его завоевания Средней Азии, походы Селевкидов в пограничные районы политического объединения саков Притяньшанья, а также возможное участие в политических потрясениях в регионе во время становления Греко-Бактрии [Иванов, 2012; 2013; 2014], то о событиях, протекавших на его северной и восточной периферии, мы не имеем практически никаких сведений. Но именно длительные военные конфликты на рубежах сакского политического объединения Притяньшанья могли сыграть существенную роль в его ослаблении, что позднее стало причиной его падения под ударом пришедших с востока племен юэчжей.

Под их нажимом значительная часть сакского населения была вынуждена покинуть насиженные земли и устремляется на юг Средней Азии, где принимает активное участие в так называемом «кочевом штурме» греко-бактрийского царства [Литвинский, 1972. С. 187-189; Бернар, Абдуллаев, 1997. С. 73]. Но это уже совершенно иная страница в истории саков, никак теперь не связанная с территорией Притяньшанья.

Заключение. Таким образом, начиная с середины IV в. на северо-восточной периферии культуры саков Притяньшанья под влиянием мощной военной экспансии носителей пазырыкской культуры в южном направлении – в Восточный Казахстан, северный Сынцзын и Монгольский Алтай, существенно меняется этнокультурный фон. Прежде находившиеся под контролем притяньшанских саков родственные племена буконьского культурного типа попадают в зону влияния пазырыкцев, и на юг территорию происходит переселение носителей кара-кобинской и в меньшей мере пазырыкской культур Горного Алтая, что приводит к формированию синкретической кула-жургинской культуры.

Эти процессы, по-видимому, сопровождались военным столкновением пазырыкцев и саков Притяньшанья, которое приводит к некоторому

---

² При исследовании 247 черепов сакского периода, основная часть которых относится к V – первой половине II вв. до н.э., только на одном из них были отмечены достоверные следы боевых травм [Китов, Тур, Иванов, 2019].

сокращению ареала культуры последних на северо-востоке и появлению пазырыкских и кула-жургинских могильников непосредственно на утерянных территориях в северо-восточном Семиречье и верхнем течении р. Или. Это, вне сомнений, сопровождалось снижением сакского влияния в северо-западной части Синьцзяна и вовлечением этих районов в зону культурного доминирования пазырыкцев.

Экспансия последних в Восточном Казахстане приводит к снижению контактов саков Притяньшанья с близкородственной каменной культурой Лесостепного Алтая, по крайней мере – с рубежа IV и III вв. до н.э. Незадолго до этого происходит последний известный всплеск контактов между ними, который хорошо прослеживается по материалам могильника Локоть-4а, имеющих заметное сходство в материальной культуре с курганом Иссук в Притяньшанье. Вероятно, воздействие на это могло оказать также передвижение из Саяно-Алтая в Центральный Казахстан группы племен коргантасского культурного типа, проходившее, вероятнее всего, по южным предгорьям Алтая на территории Восточного Казахстана. Но, так или иначе, все эти военные и миграционные последствия привели к резкому сокращению этнокультурных связей между населением Притяньшанья и Лесостепного Алтая, начиная с III в. до н.э.

Противостояние притяньшанских саков и пазырыкцев приводит к негативным последствиям для первых не только в плане частичного сокращения территории их расселения, снижению влияния в соседних регионах, но в значительной мере растрчивает его военные ресурсы в длительных войнах, которые протекали не только на северо-восточной периферии их владений. Не менее длительные политические конфликты в течение конца IV – начала II вв. у притяньшанских саков возникают с эллинистическими государствами в Средней Азии. Все это в заметной мере ослабляет их политическое объединение и приводит к тому, что около 165 г. до н.э. оно было разгромлено пришедшими с востока юэчжами и навсегда сходит с исторической арены.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Батсүх Д., Эрдэнэ-Очир Н.* Монгол Алтайн пазырыкийн дайчдын зэр зэвсэг // *Studia Archaeologica*. Том. XXXVI, Fasc. 10. Улан-Батор, 2017. С. 139-168. (на монг. яз.).
2. *Бейсенов А.З.* Коргантасские погребения конца I тыс. до н. э. Центрального Казахстана и проблема изучения головных внутримогильных

жертвенников // 100 лет гуннской археологии. Номадизм прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе. Гуннский феномен / Отв. ред. С.В. Данилов. Улан-Удэ: Олеон, 1996. Ч. I. С. 89-94.

3. *Бернар П., Абдуллаев К.* Номады на границе Бактрии (к вопросу об этнической и культурной идентификации) // Российская археология. 1997. № 1. С. 68-86.

4. *Боковенко Н.А., Заднепровский Ю.А.* Ранние кочевники Восточного Казахстана // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР / Отв. ред. М.Г. Мошкова. М.: Наука, 1992. – С. 140-149.

5. *Заднепровский Ю.А.* Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н. э. – V в. н. э. // Страны и народы Востока. Т. X. М.: Наука, 1971. С. 27-36.

6. *Заднепровский Ю.А.* Путь миграции юечжей по новым археологическим данным // Заднепровский Ю.А. Древние номады Центральной Азии. СПб: ИИМК РАН, 2007. С. 74-79.

7. *Иванов С.С.* Военно-политические взаимоотношения саков Семиречья и Тянь-Шаня с Греко-Бактрией // Билим жана тарбия. 2012. № 1 (13). С. 35-38.

8. *Иванов С.С.* Кампания селевкидского полководца Демодама против саков Семиречья и Тянь-Шаня // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. Спец. выпуск. Ч. 2. 2013. С. 71-74.

9. *Иванов С.С.* Военно-политические взаимоотношения Александра Македонского и саков семиреченско-тяньшанского региона // Кыргызский и Караханидский каганаты: неизгладимые следы. Сб. мат. межд. науч. конф. / Отв. ред. Т.К. Чоротегин. Бишкек, 2014. С. 93-96.

10. *Иванов С.С.* Культура саков Притяньшанья: современное состояние и важнейшие проблемы исследования // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Т. 7. М., 2019а. С. 11-23.

11. *Иванов С.С.* К выделению локальных вариантов сакской культуры Притяньшанья // SCYTHIA et SARMATIA / Отв. ред. А.А. Малышев. М., 2019б. С. 71-78.

12. *Китов Е.П., Тур С.С., Иванов С.С.* Палеоантропология сакских культур Притяньшанья (VIII – первая половина II в. до н.э.). Алматы: «Хикари», 2019. 300 с.

-
13. *Ковалёв А.А.* О связях населения Алтая и Ордоса в V-III веках до н.э. // *Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий* / Отв. ред. Ю.Ф. Кирюшин, А.А. Тишкин Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 1999. С. 75-82.
  14. *Кушаев Г.А.* Ранние погребения Алакульской впадины // *Новое в археологии Казахстана* / Отв. ред. М.К. Кадырбаев. Алма-Ата: Наука, 1968. С. 135-145.
  15. *Литвинский Б.А.* Древние кочевники «Крыши мира». М.: Наука, 1972. 270 с.
  16. *Могильников В.А.* Население Верхнего Приобья в середине – второй половине I тыс. до н. э. М.: ИА РАН, 1997. 195 с.
  17. *Му Ц.* Памятники пазырыкской культуры в Синьцзяне // *Теория и практика археологических исследований*. 2020. № 2(30). С. 138-147.
  18. *Самашев З.С.* Памятники кулажургинского типа // *Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС* / Отв. ред К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1987. С. 95-114.
  19. *Самашев З.С.* Казахский Алтай в I тыс. до н.э. // *Казахстан в сакскую эпоху* / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2017. С. 101-156.
  20. *Черников С.С.* Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции 1948 г. // *Известия АН Казахской ССР. Сер. археол.* Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. 1951. Вып. 3. № 108. С. 64-81.
  21. *Черников С.С.* Работы Восточно-Казахстанской археологической экспедиций в 1956 году // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 73. 1959. С. 99-106.
  22. *Черников С.С.* К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по археологическим материалам Восточного Казахстана) // *Первобытная археология Сибири* / Отв. ред. А.М. Мандельштам. Л., 1975. С. 132-137.
  23. *Шульга П.И.* Могильник скифского времени Локоть-4а. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. 204 с.
  24. *Шульга П.И.* Синьцзян в VIII-III вв. до н.э. Погребальные комплексы. Хронология и периодизация. Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2010. 240 с.
  25. *Шульга П.И.* О захоронениях коргантасского типа // *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии* / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 405-418.
-

26. Шульга П.И., Мыглан В.С., Слюсаренко И.Ю. Хронология могильников позднего этапа пазырыкской культуры: дендрохронологическая шкала и археологический аспект // Алтай в кругу евразийских древностей / Отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. С. 272–285.

27. Шульга П. И., Шульга Д. П. проникновение пазырыкской культуры в Сынцзян // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2017. Т. 16. № 4: Востоковедение. С. 24-29.

28. Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н. Погребение «пазырыкского типа» на могильнике Таусамалы // Народы и религии Евразии. 2021. № 2 (27). С. 23-39.

29. Törbat Ts., Giscard P.H., Batsükh D. First Excavation of Pazyryk Kurgans in Mongolian Altai // Current Archaeological Research in Mongolia / Eds. by J. Bemmann, H. Parzinger, E. Pohl, D. Tseveendorzh. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms University, 2009. P. 221-230.

S.S. Ivanov

Ph.D. / Associate Professor at Kyrgyz National University

named after J. Balasagyn

547 Frunze Str., Bishkek, 720033, Kyrgyzstan

sak@yandex.ru

The ethnocultural situation on the north-eastern periphery of the Saka culture of Tien Shan region in the IV-III centuries BC

Андатпа. Мақала оның таралу аумағының солтүстік-шығыс шетіндегі Притяньшань сақ мәдениетінің этномәдени байланыстары мәселелеріне арналған. Біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырдың бірінші жартысында Пазырық саяси бірлестігінің оңтүстікке – Шығыс Қазақстанға, Солтүстік Шыңжаңға және Моңғол Алтай аймағына кеңеюі басталады. Бұл Ертістің орта ағысындағы тайпаларға әсерін және орманды дала Алтайдың туыстық Камен мәдениетімен байланысын жоғалтқан Притяньшанья сақтарымен әскери қақтығысқа әкеледі. Пазырықтардың көші-қоны Шығыс Қазақстанның гибриді құла-жургин мәдениетінің қалыптасуына алып келеді, оның тасымалдаушылары Пазырық мәдени шеңберінің тайпалары сияқты Притяньшань сақтарының саяси бірлестігінің Солтүстік-шығыс аудандарына қарай жылжуда. Олармен әскери қақтығыс, оңтүстік-батыстағы эллиндік мемлекеттермен әскери қақтығыстар сияқты, бұл бірлестікті әлсіретеді. Нәтижесінде біздің эрамызға дейінгі 165 жылы юэчжидің қоныс аударуы нәтижесінде оның жеңілісі болды, бұл Притяньшанья сақ тайпаларының едәуір бөлігін Орталық Азияның оңтүстік аймақтарына қысып тастауға әкеледі.

Annotation. The article is devoted to the issues of ethnocultural contacts of the Saka culture of Prityanshan in the north-eastern periphery of the territory of its distribution. In the first half of the IV century BC, the expansion of the Pazyryk political association began to the south – to Eastern Kazakhstan, northern Xinjiang and the Mongolian Altai. This leads to a military clash with the Saks of Prityanshan, who lose their influence on the tribes of the middle reaches of the Irtysh and their ties with the related Kamensk culture of the Forest-steppe Altai. The migration of the Pazyryk people leads to the formation of a hybrid Kulak-Zhurgin culture of Eastern Kazakhstan, the bearers of which are moving to the northeastern regions of the political association of the Saks of Prityanshan, as well as the tribes of the Pazyryk cultural circle themselves. Military confrontation with them, as well as military conflicts with the Hellenistic states in the southwest, weaken this association. The result is its defeat as a result of the Yuezhi migration around 165 BC, which leads to the expulsion of a significant part of the Saka tribes of the Xianshan into the southern regions of Central Asia.

МАЖАР ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТА АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУІ

Н.Н. Әбдінасыр

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Тарих факультеті, Астана, Қазақстан

E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

Аңдатпа. Орталық Азия территориясын зерттеу 19 ғасырдан бастап, әсіресе еуропалықтар арасында әлемдік деңгейде қызығушылық тудырып, зерттеу нысаны ретінде ерекше назарға алынғаны белгілі. XIX ғасыр дүниежүзілік тарихқа еуропалық саясаткерлердің, ғалымдар мен кәсіпкерлердің назары Азияның зерттелмеген және қол жетпес түкпірлеріне ауған кезең ретінде енді. Аталып отырған мақалада Орталық Азия мен Қазақстан бойынша еуропалық ғалымдардың бүгінгі таңдағы зерттеулері қай дәрежеде жүргізіліп жатқанын анықтауға бағытталады. Армин Вамбери кезеңінен кейін қайсы мажар ғалымдары Орталық Азия мен Қазақстанды зерттеуде қандай дәрежеде және қандай бағыттар бойынша зерттеулерді жалғастырып жүргенін көрсетуге бағытталған. Қазіргі таңда Орталық Азия мен Қазақстанда қандай еуропалық ғалымдар және қай бағыттарда зерттеу жұмыстарын жүргізумен айналысып жүргенін нақтылауға мақсатталады. Зерттеу барысында «тірі тарихқа» негізделе отырып, ғалымдардың өзімен кездесу және сұхбаттасу зерттеу әдісі арқылы, зерттеудің негізі болып табылатын ғылыми теорияларға негізделе отырып, жиналған ақпарат талдау жасалынады.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Қазақстан, еуропалық зерттеулер, мажар тарихнамасы, мажар ғалымдары, тірі тарих, жаңа зерттеу әдістері

КІРІСПЕ

Орталық Азия территориясын еуропалықтардың зерттеуі жайлы айтқанда ең бірінші ойға оралатыны, әрине Армин Вамбери.. Армин Вамбери мажар түркологы және саяхатшысы, 19-20 ғасыр басындағы еуропалық ғылыми интеллигенцияның өкілі, Венгрия Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі. Ол 1864 жылы «Орталық Азия саяхат» кітабы арқылы аты шыққан саяхатшы ғалым болып есептеледі. Қысқа уақыт ішінде аталған кітап көптеген еуропалық тілдерге аударылды және Батыс Еуропада, Ресейде және Солтүстік Америкада үлкен қызығушылық тудырды. Оқырмандардың басым бөлігі Армин Вамберидің Еуропадан шалғайдағы бейтаныс Азия елдері арқылы жасаған қауіпті сапарын қызығушылықпен қабылдады өйткені, ол Орталық Азия аймағын зерттеп, сипаттаған алғашқы еуропалық саяхатшылардың және сәтті ақпарат жинап еліне оралған зерттеушілердің бірі болды. Орталық Азия халықтарының табиғат жағдайларын, тарихын, этнографиясын, діні мен мәдениетін зерттеуге ерекше көңіл бөлінді. Бұл тылсым өлкеге деген қызығушылық оның сансыз байлығы, төл алтыны, жат базарлары, құл саудасы, төл әдет-ғұрыптары, еркін көшпенділері, Хиуа, Бұхара, Қоқанның фанаттық төбелестері туралы қауесеттерден туындаған, еуропа территориясына дейін жеткен ақпараттардың қаншалықты деңгейде екенін сипаттайтын, дәлелдейтін баға жетпес құнды әрі алғашқы білім мен

ақпараттың негізгі көзі болды. Әрине, аталмыш территория Ресей мен Ұлыбританияның үнді отаршылдық иеліктерімен шектесетін аймақтың географиялық және стратегиялық жағдайы үлкен мәнге ие болды [1;2]. Оларды Орталық Азияға білім мен жаңалық ашуға деген құштарлық әкелді, оны мекендеген халықтармен ынтымақтасуға әрекет жасады. Армин Вамбери Лондон мен Ыстамбұлға Ресейдің Орта Азияны жаулап алуы мен отарлауын тежеу үшін бірнеше ұсыныс жасаған деп көрсетеді Давид Шомфай өзінің «Письма и фотографии из сердца Азии» еңбегінде. Ғалымның өз зерттеу еңбегін арнаған ғалым Дьердь Алмаши болды. Алмаши 1900 және 1906 жылдардағы Қырғызстанға жасаған сапары өз заманында үлкен ерлік болған осындай зерттеуші Дьердь Алмаши, әрине, оның 1900 жылғы экспедиция туралы кітабы мен неміс және венгр тілдеріндегі ғылыми мақалалары еуропалық зерттеуге негіз болды. Алмаши Грац университетінде оқыған және жас кезінде орнитологияға қызығушылық танытқан. Ол венгр ақсүйектерінің география мен аңшылықтың ықпалына түсіп, Африкаға, Орталық (ішкі) және Орта Азияға көптеген жорықтар мен оқу сапарларын ұйымдастыруды жақсы білген. Дьердь Алмаши өзінің саяхаты туралы кітап шығарды. 1903 жылы мажар тілінде: «Менің Азияның жүрегіне саяхатым» деп аталатын кітап шығарды. Көптеген ондаған жылдар өтсе де, бұл кітап қырғыздардың өткенін, өткен қырғыз заманының әлемін зерттеуге арналған орасан зор қазына екенін жазады Шомфай [2; 5].

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеудің негізгі мақсаты – мажар ғалымдарының Орталық Азия мен Қазақстанда жүргізген зерттеулерінің даму және қаншалықты деңгейде бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқандығын көрсету. Сонымен қатар, аталған зерттеу мажар зерттеушілерінің Орталық Азиятануды зерттеуі бойынша тәжірибелік ақпараттарға негізделіп жасалған зерттеу болып табылады, ол толығырақ алдағы зерттеулерде тереңінен жалғасын табады.

Зерттеу сұрағы: Армин Вамбери кезеңінен кейін қайсы ғалымдары Орталық Азия мен Қазақстанды зерттеу барысында қандай зерттеулерді жалғастырды? Қазіргі таңда Орталық Азия мен Қазақстанда қандай ғалымдар зерттеу жүргізіп жатыр? Армин Вамбериден кейін мажар ғалымдарының Орта Азия мен Қазақстанды зерттеуі, территориялық қамту көлемі қандай?

Ол ғылымның бірнеше саласын қамтығанын білесіздер, біздің мақсатымыз қазіргі ғалымдардың қай ғылыми бағытта жұмыс істеп жатқанын талдау. Атап айтқанда, зерттелу дәрежесі және тарихи деректермен заманауи зерттеулер жүргізу мүмкіндігі тұрғысынан, сонымен қатар, оларды процестерді салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы қазіргі уақытта тәжірибеге енгізілуін талдау. Осы мақсатта бұл зерттеу тірі тарихқа негізделіп отырып, бүгінгі таңда Венгриядағы және де Орталық Азия территориясында жүрген мажар ғалымдарынан алынған сұхбатқа негізделіп отырып, интервью зерттеу әдісін соңғы уақыттардағы тарихи зерттеулердегі жаңа тиімді зерттеу

әдістердің бірі ретінде пайдаланылады. Ғалымдармен интервью шеңберінде жинақталған ақпарат Орталық Азия мен Қазақстанның зерттеу тақырыбының қазіргі мажар ғалымдары арасындағы рөлі мен маңызын көрсету үшін қолданылады.

Ең алдымен, біздің зерттеуіміз маңызды сұрақтарды дұрыс құрастырудан және қажетті ақпаратты жинаудан басталады. Екінші кезеңде жинақталған сұрақтар негізінде зерттеу сұрағына толық және тиімді жауап алу үшін сұрақтар бірнеше санатқа бөлінді. Сұхбат сұрақтарын құрастыру үшін сапалы зерттеу әдісі қолданылады. Сапалы сұхбатта зерттеуші қоятын, бірақ жауап бермейтін ашық сұрақтар қолданылады. Ашық сұрақтар қатысушыларға жабық сұрақтарға қарағанда көбірек талаптар қояды, өйткені олар жауап беру үшін қатысушылардың өз сөздерін, сөз тіркестерін немесе сөйлемдерін ойлап табуын талап етеді [3; 150]. Мысалы, бұл зерттеуде интервьюерлердің негізгі жеке деректері, әсіресе олардың әлеуметтік ортасы туралы жеткілікті негізгі ақпарат жиналғаннан кейін, зерттеудің маңызды бөлігі болып табылатын зерттеу сұрақтары келесі топтарға бөлінді: (1) Қазақстан мен Орталық Азия бойынша зерттеулер жүргізуге қызығушылықтың себебі. Бұл бөлімде автордың негізгі мақсаты – бұрынғы мажар зерттеушілерінің мәселенің зерттелу жолы мен деңгейі және интервьюердің қазіргі зерттеулерінен қандай айырмашылықтары бар екендігі туралы деректер жинау. Сонымен қатар, зерттеушінің таңдаған Орта Азия мен Қазақстанды зерттеу тақырыбы, негізінен жоғарыда аталған мәселе бойынша Венгрия тарихнамасынан толығырақ ақпарат алу. (2) Аймақты зерттеудің жеке тәжірибесі. Сұрақтардың бұл бөлімі зерттеудің ең маңызды бөлігі болып табылатын аспектілерге терең бойлай отырып, зерттеуге инновациялық көзқарас пен басқаша ойлау тәсілін ашады. Басты мақсат – мажар ғалымдарының Орталық Азия елдерінде жүргізген зерттеулерімен, әсіресе, қай қор, кітапхана, мұрағат, ғылыми орталық негізінде, қаржыландыру үдерісі, қандай жобаларға сүйене отырып, жұмыс әдістері мен мақсаттары туралы ортақ ақпаратпен бөлісу. алынған нәтижелер және т.б.) және осы жолмен жинақталған тәжірибе. Мақсат – Вамбери басып өткен жолды және сол кезеңдегі зерттеу көлемін қазіргі зерттеу деңгейімен салыстыру. (3) Орталық Азиядағы ағымдағы венгр зерттеулері. Бұл бөлімде қазіргі мажар ғалымдарының Орталық Азия мен Қазақстанға деген ғылыми көзқарасы және бұл мәселені оқыту мен зерттеуге қызығушылық деңгейі, әсіресе мажарлардың түркі халықтарымен тарихи байланысы және мажарлардың қазіргі жас буыны бұған қалай қарайтыны туралы ғылыми көзқарас.

Интервьюерлер туралы ақпарат. Зерттеу барысында бүгінгі таңда ғылымда өз қолтаңбасымен, зерттеу әдістерімен, ақпарат жинаумен айналысып жүрген ғалымдар қатысты. Қатысқан ғалымдар жайлы қысқаша негізгі ақпараттарын берер болсақ, *1-сұхбат беруші ғалым / Давид Шомфай Кара - түрколог және моңғолдардың тарихын зерттеу бойынша ғалым. 1994-*

2022 жылдар аралығында Қытайдың батыс және солтүстік-шығысында (Шыңжаң, Цинхай, Ганьсу, Ішкі Моңғолия), Қазақстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда, Моңғолияда және Ресейде (Сібір, Орал, Кавказ) дала жұмыстарын жүргізді. Ішкі Азиядағы қазақтар, қырғыздар, ұйғырлар, башқұрттар, ноғайлар, құмықтар, тувалар, тофалар, алтай түріктері, абақан татарлары (хакастар), сахалар (якуттар) арасындағы ауыз әдебиеті (халық жырлары мен эпостары) және халықтық наным-сенімдері туралы деректер жинады. Буряттар, дәуірлер, хотондар (сарт-қалмақтар) және ұйғырлар. «Ішкі Азиядағы түркі және моңғол халықтарының халықтық наным-сенімдерінің лексикасы» тақырыбында докторлық диссертация жазды (2006). Ол Венгрия Этнология институтында (Будапешт) ғылыми қызметкер, Индиана университетінде (Блумингтон) визиттік қызметкер және Минпакуда (Ұлттық этнология мұражайы, Жапония, Осака) визиттік қызметкер болып жұмыс істеді [4]. Қазіргі уақытта Назарбаев Университетінің гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар мектебінің доценті, Астана, Қазақстан. Оның Қазақстандағы қазіргі зерттеулері тірі тарихқа бағытталған. Бұл білдіреді, зерттеуге бағытталған елді мекендерге келіп, зерттеуге сүйене отырып, тарихи заман мен кезеңдерді көрген адамдарды тауып, олардан сұхбат алу арқылы құнды деректер жинау, соңында өз халқының тірі тарихымен салыстыру. Шомфай Давид тек мажар ұлтына емес сонымен қатар қазақ халқының арасында да аты шыққан Венгрия ғалымы, түрколог, филология ғылымдарының докторы, профессор. Еуропалық қыпшақтану ғылымының негізін салушы. Негізгі ғылыми қызығушылықтары қыпшақ-түркі филологиясы, мадиярлардың көне тарихы, кундардың (Венгрия қыпшақтарының) этнографиясы мен этникалық тарихы, тіл мен этнографияның қазақ-күн параллельдері. Мажар, неміс, француз, қазақ және т.б. тілдерде қырықтан астам ғылыми мақалалары жарияланған. Негізгі ғылыми еңбек «Венгриядағы (мажар лексикасында, жазба ескерткіштерінде, топонимдерінде) кун (қыпшақ) тілінің қалдықтары» (A kun nyelv magyarországi emlékei, 1975). Полиглот. Ол отыздан астам еуропалық тілдерді, сонымен қатар өзінің туған мажар тілін – неміс, француз, ағылшын, румын және барлық дерлік түркі тілдерін меңгерген. Ол бала кезінде қазақ тілін жетік меңгерген. Түркі тілдес халықтардың фольклоры мен әдебиеті шығармаларын мажар тіліне аударды. Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» кітабын аударған[5].

2-сұхбатшы / Гергели Agocs - венгр халық музыканты, халық музыкасының ғалымы және Шотландия тауларының еңбек сіңірген әртісі. Ол 1990 жылдан 1996 жылдың күзіне дейін халық музыкасы секциясының жұмысын басқарған Словак-Венгрия халық қауымдастығының негізін қалаушылардың бірі болды. 1997 жылы Будапешттегі Этвош Лоранд университетінің фольклор/этнография факультетін бітірген. 2000 жылы Будапешттегі сол университеттің гуманитарлық факультетінде венгр тілі және салыстырмалы фольклоры бойынша докторлық диссертациясында жұмыс

істей бастады. Университетті бітіргеннен кейін Венгрия ғылым академиясының музыкатану институтында халық музыкасын зерттеуші болып қызмет атқарды. Профессор Агоч Қазақстанның батыс аймағына келіп, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, халық музыкасындағы көптеген ұқсастықтарды ашуы венгр халықтарының түркі халықтарымен туысқандығын тағы бір рет дәлелдейді. Бұл зерттеулердің егжей-тегжейлері зерттеу барысында беріледі [6].

3-интервьюер/ Имре Пачай - Венгриядағы Нирегихазы университетінің профессоры және мадьяр және түркі тілдерін лингвистикалық зерттеумен, соның ішінде мақал-мәтелдерге негізделген туыстық байланыстарды анықтау бойынша зерттеулер жүргізетін филология ғылымдарының докторы. Профессор Имреде жоқ. Қазақстанға бару мүмкіндігі болды, дегенмен академиялық өмірінде ол Қазақстаннан және Орталық Азияның басқа елдерінен келген атақты зерттеушілермен кездесті, бұл оны венгрлердің түркі халықтарымен, негізінен тіл білімі саласындағы қарым-қатынастары туралы көбірек білуге ынталандырды. Демек, ол қазақ тіліндегі жеткілікті көлемдегі материалдар мен физикалық кітаптарды алып, аталған зерттеу мәселесі бойынша венгр тарихнамасымен салыстырмалы зерттеу жүргізуге мүмкіндік алды. Зерттеу барысында сұхбат сұрақтарына сәйкес барлық зерттеу сұрақтарына жауап алу арқылы зерттеу тақырыбы бойынша толық және кең ақпарат жинақталды [7].

4- интервьюер. Келесі ғалым өзінің аты жөні жайлы толық ақпарат беруімізді қаламады. Дегенмен, бұл ғалым Венгрия ғылым академиясының этнография институтының еуропалық емес елдерді зерттеу бөлімінің ғылыми қызметтерінде жұмыс жасау процесінде көптеген құнды зерттеулер жүргізумен айналысты. Мажарлардың қазақ халқымен қарым-қатынасы туралы деректер жинау мақсатында Қазақстанның солтүстік өңіріне бірнеше рет барған. Қазақ жерін зерттеуге арналған ғылыми экспедицияға қатысушылардың бірі. Автордың айтуынша, оның ғылыми-зерттеу жұмысы жанды тарихқа бағытталған және негізделген.

Жоғарыда келтірілген барлық ақпаратты қорытындылай келе, қазіргі уақытта интервьюерлердің 75% тірі тарих бойынша зерттеулер жүргізуді қалайды және жинақталған ақпарат негізінде салыстырмалы зерттеуге сәйкес тарихты қараудың жаңа әдісін қалыптастырады деген қорытындыға келуге болады. венгрлердің түркі халықтарымен қарым-қатынасын фольклор мен халық мәтелдері арқылы. Респонденттердің 25%-ының зерттеуі лингвистика саласындағы венгр және қазақ тарихнамасына негізделген. Қазіргі уақытта ұсынылған тақырып бойынша толыққанды зерттеулер жалғасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Вамбери А. Орталық Азия бойынша саяхат. Шығыс әдебиеті М. - 2003.— 320 б.

2. Шомфай Д., Иштван С. Письма и фотографии из сердца Азии. Улуу Тоолор. - Бишкек – 2022. – 164 б.

3. Аль-Саауи, А. Сапалы сұхбаттарға сыни шолу. Еуропалық бизнес және әлеуметтік журнал Ғылымдар, 3-том, №4, 149-156 б., шілде 2014 ж. URL: <http://www.ejbss.com/recent.aspx> ISSN: 2235 -767X

4. Мұғалімнің жеке парақшасы : <https://ssh.nu.edu.kz/faculty/david-somfai/> (пайдаланылған күні : 2023 жылғы 15 қыркүйек).

5. Иштван, Коныр Мандоки // *Казахстан. Национальная энциклопедия.* — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — ISBN 9965-9746-3-2

6. Зерттеушінің жеке парақшасы : <https://www.fono.hu/en/webshop/eloado/gergely-agocs/> (пайдаланылған күні: 2023 жылғы 15 қыркүйек).

7. Зерттеушінің жеке парақшасы : https://doktori.hu/index.php?menuid=192&lang=HU&sz_ID=7884 (пайдаланылған күні: 15 қыркүйек 2023 жыл).

Аннотация. Известно, что начиная с XIX века изучение территории Центральной Азии вызвало интерес на мировом уровне, особенно среди европейцев, и получило особое внимание как объект исследования. XIX век вошел в мировую историю как период, когда внимание европейских политиков, ученых и бизнесменов было направлено на неизведанные и недоступные уголки Азии. Цель упомянутой статьи определить, в какой степени сегодня проводятся исследования европейских ученых по Средней Азии и Казахстану. Целью является показать, какие мажарские учёные продолжили свои исследования по изучению Средней Азии и Казахстана после периода Армина Вамбери, в какой степени и в каких направлениях. Его цель – выяснить, какие европейские учёные и в каких областях в настоящее время занимаются исследованиями в Средней Азии и Казахстане. В ходе исследования, основанного на «живой истории», встречах и интервью с самими учеными, на основе научных теорий, положенных в основу исследования, будет проанализирована собранная информация.

Abstract. It is known that since the 19th century, the study of the territory of Central Asia has aroused interest at the world level, especially among Europeans, and has received special attention as an object of research. The 19th century went down in world history as a period when the attention of European politicians, scientists and businessmen was directed to unexplored and inaccessible corners of Asia. The purpose of this article is to determine the extent to which research by European scientists on Central Asia and Kazakhstan is being conducted today. The goal is to show which Magyar scientists continued their research on the study of Central Asia and Kazakhstan after the period of Armin Vambery, to what extent and in what directions. Its goal is to find out which European scientists and in which areas are currently engaged in research in Central Asia and Kazakhstan. The research, based on “living history”, meetings and interviews with the scientists themselves, will analyze the information collected on the basis of the scientific theories underlying the study.

ДЖУЧИ-ХАН – ПРАВИТЕЛЬ ДЕШТ-И КИПЧАКА

Радик Джексенбаевич Темиргалиев

r.temirgaliev78@gmail.com

Аннотация. Рассматривается деятельность старшего сына Чингисхана Джучи в последние годы его жизни. Анализируются сложности взаимоотношений Джучи с отцом и братом. Подвергаются критике нашедшие широкое отражение в историографии сведения Рашид-ад-Дина о демарше Джучи в период среднеазиатской кампании. Исследуются подробности завоевания монголами Дешт-и Кипчака и выдвигается версия об участии Джучи в битве на Калке. Большое внимание также уделено статусу и положению Джучи в правящей элите Монгольской империи, правомерность применения по отношению к нему ханского титула. Исследуются различные версии гибели Джучи.

Ключевые слова: Джучи, Чингисхан, Чагатай, Дешт-и Кипчак, битва на Калке.

ВВЕДЕНИЕ

Биография старшего сына Чингисхана Джучи продолжает оставаться относительно малоисследованной темой в истории Монгольской империи. Историки приходят к противоречивым выводам по поводу роли Джучи в ходе монгольских завоеваний, его формальном статусе и реальном положении в имперской правящей элите. Во многих трудах Джучи упоминается фрагментарно, лишь в связи с его взаимоотношениями с отцом и братьями.

В первую очередь, подобное положение объясняется тем, что в источниках преимущественно освещались события эпохи становления Монгольской империи, в которых принимал участие сам Чингисхан. Джучи же часто по поручениям отца занимался решением особых задач, находясь вне мест основных военных действий и подолгу отсутствуя в верховной ставке, где принимались судьбоносные политические решения. Сложившаяся в источниках картина получила соответствующее отражение в научных трудах.

Данная ситуация не вполне справедлива, поскольку объективно Джучи внес весьма существенный вклад в образование Монгольской империи и фактически заложил фундамент нового государства, вошедшего в историю под названием Улус Джучи (Золотая Орда). Для истории Казахстана политическая деятельность и военные походы Джучи имеют даже большее значение, нежели свершения других представителей монгольской элиты. Во-первых, территория Улуса Джучи в 20-х гг. XIII в. по большей части совпадала с территорией современного Казахстана. Во-вторых, именно Джучи стал основоположником династии, осуществлявшей политическое управление на территории Казахстана вплоть до XIX в.

Наделение Джучи собственным улусом произошло еще в 1207 г. После бескровного подчинения «лесных народов» Чингисхан высоко оценил заслуги царевича: «Ты старший из моих сыновей. Не успели выйти из дому, как в добром здравии благополучно воротился, покорив без потерь людьми и

лошадьми Лесные народы. Жалую их тебе в подданство»[Сокровенное... 1941: 175].

При последующем распределении подданных Чингисхан вновь публично подчеркивает высокий статус своего первенца («Чжочи – мой старший наследник»), дав ему 9 тысяч юрт. Второй сын Чагатай получает 8 тысяч юрт, третий сын Угэдэй – 5 тысяч юрт, младший сын Толуй – 5 тысяч юрт [Сокровенное... 1941:175-176].

Джучи принимает активное участие в войне против Цзинь в 1213 г., возглавляет карательную акцию против восставших кыргызов в 1218 г., вместе с Субэдэем руководит походом на меркитов, бежавших в Дешт-и Кипчак, где произошло также первое сражение с войсками хорезмшаха Мухаммада. К 1219 г. перед походом на Среднюю Азию, Джучи является уже одним из самых авторитетных представителей знати юной империи. В глазах многих монголов именно он является законным преемником отца. Таковым, безусловно, он воспринимает себя и сам.

Но второй сын Чингисхана – Чагатай – имел кардинально иное мнение по этому вопросу и был полон решимости вмешаться в вопрос престолонаследия. Правда, сам он вследствие склонности к показательной жестокости не пользовался большой популярностью при дворе и в войсках. Трезво оценивая ситуацию, он планировал добиться утверждения официальным наследником Угэдэя, на которого имел большое влияние. Единственным, но сильным козырем Чагатая были давние сомнения в законнорожденности Джучи, появившегося на свет после пребывания ханши Борте в плену у меркитов. Для того чтобы не допустить старшего брата к власти, Чагатай был готов прилюдно оскорбить мать и напомнить о позоре отца.

В преддверии похода на Хорезм фаворитка великого хана татарка Есуй, возможно, с подачи Чагатая, подняла вопрос о престолонаследии, напомнив повелителю о бренности и скоротечности жизни. «Даром что Есуй – женщина, а слово ее справедливее справедливого. И никто-то ведь, ни братья, ни сыновья, ни вы, Боорчу с Мухалием, подобного мне не доложили!», – гневно сказал Чингисхан и обратился к Джучи, чтобы услышать его мнение [Сокровенное... 1941: 183].

«Не успел Чжочи открыть рта, как его предупредил Чаадай: «Ты повелеваешь первому говорить Чжочию. Уж не хочешь ли ты этим сказать, что нарекаешь Чжочия? Как можем мы повиноваться этому наследнику Меркитского плена? При этих словах Чжочи вскочил и, взяв Чаадаю за ворот, говорит: «Родитель государь еще пока не нарек тебя. Что же ты судишь меня? Какими заслугами ты отличаешься? Разве только свирепостью одной ты превосходишь всех. Даю на отсечение свой большой палец, если только ты победишь меня даже в пустой стрельбе вверх. И не встать мне с места, если только ты повалишь меня, победив в борьбе. Но будет на то воля родителя и государя!» И Чжочи с Чаадаем ухватились за ворота, изготовясь к борьбе. Тут

Боорчи берет за руку Чжочия, а Мухали – Чаадаю, и разнимают», - так передает источник разразившуюся сцену выяснения отношений между старшими сыновьями великого завоевателя [Сокровенное... 1941: 183].

«Как смеете вы подобным образом отзываться о Чжочи! Не Чжочи ли старший из моих царевичей? Впредь не смейте произносить подобных слов!» - сказал сыновьям хан, но в итоге поддержал выдвинутое Чагатаем предложение объявить наследником Угэдэя [Сокровенное... 1941: 185]. Тем более что предварительно Джучи отказался от борьбы, сам заявил о готовности признать официальным преемником младшего брата.

Внешне ханское решение выглядело компромиссом, но всем было понятно, что это была победа Чагатаю, добившегося своей цели. Как отец, как мудрый политик Чингисхан должен был смягчить болезненное падение для старшего сына. Перед началом похода Джучи была обещана львиная доля новых земель, которые еще только предстояло покорить, и пожалован высокий титул.

Описывая последующие события, Джувеини применяет к Джучи титул Улус-иди (правитель Улуса). Рашид-ад-Дин, используя сведения Джувеини, ошибся, решив что таково было имя одного из монгольских военачальников, которого, в свою очередь, В.В. Бартольд идентифицировал с тысячником Джиданойоном [Бартольд 1963: 448]. Дж. Э. Бойл предположил, что титул Улус-иди был присвоен Джучи уже после смерти, во избежание упоминания его настоящего имени, как это произошло и в случае с младшим сыном Толуем, получившим посмертный титул Улуг-нойон [Джувеини 2004: 557].

В сочинениях ан-Насави, Плано Карпини, Бенедикта Поляка, т.е. авторов самых ранних источников, получавших сведения у живых свидетелей тех событий, Джучи фигурирует под ханским титулом, что явно не могло быть простой случайностью. Р.Ю. Почекаев, отмечая этот примечательный факт, предполагает, что «ханский титул мог быть присвоен ему вскоре после его смерти либо самим Чингис-ханом, либо его преемником Угэдэем...» [Почекаев 2007: 41].

Однако, исходя из логики событий, дарование ханского титула, скорее всего, было прижизненным. Признание особых заслуг перед империей после кончины в качестве жеста, имеющего большое моральное значение для потомства Джучи, конечно, тоже было возможным, но в 1219 г. такое решение было гораздо более актуально. Вкупе с пожалованными обширными новыми землями ханский титул стал компенсацией для Джучи, позволив в то же время «сохранить лицо» верховному правителю. Вполне обоснованным в этом плане представляется мнение В.В. Трепавлова, что Джучи по своему формальному статусу был признан младшим соправителем Чингисхана [Трепавлов 1993: 86].

Понимая, что конфликт между сыновьями остается неисчерпанным, Чингисхан в начале войны поставил перед ними разные задачи. Чагатаю и

Угэдэй получили указание овладеть Отраром. Джучи с несколькими туменами должен был захватить города, расположенные вниз по Сырдарье. Другой монгольский отряд под командованием Улак-нойона, Сюкетю-черби и Тахая направился вверх по течению реки по направлению к Бенакенту и Ходженту. Чингисхан и Толуй с главными силами выступили на Бухару.

Оценивая ход кампании и действий монгольских войск в 1219-1220 гг. в Присырдарьинском регионе, следует отметить, что наибольших успехов добился именно Джучи. Чагатай и Угэдэй потратили полгода на взятие одного Отрара, хотя в их оправдание можно отметить, что гарнизон этого города был предварительно серьезно усилен хорезмшахом Мухаммедом. Улак-нойон, Сюкетю-черби и Тахай, взяв Бенакент, так и не сумели нейтрализовать правителя Ходжента Темир-Малика, вырвавшегося с войсками и отступившего вниз по Сырдарье.

Осенью 1219 г. Джучи подступил к Сыгнаку. Обложив город, монголы направили к сыгнакцам в качестве своего парламентаря местного уроженца Хусейна-хаджи с предложением капитулировать без боя. Выслушав требования, сыгнакцы убили посланника и тем подписали себе приговор: «Когда Улуш-иди получил это известие, он повернул свои знамена против Сугнака и воспламененный огнем гнева, бился без отдыха от рассвета до заката. Семь дней сражались они под его началом и взяли город штурмом, закрыв двери прощения и милосердия, и, мстя за жизнь одного-единственного человека, вычеркнули из книги жизни почти всех его жителей» [Джувейни 2004: 458]. Утолив гнев, Джучи назначил наместником почти дотла разоренного Сыгнака сына покойного Хусейн-хаджи, который должен был восстановить город, собрав уцелевших жителей.

В изложении Джувейни напуганные участием Сыгнака жители Узгенда и Барчкенда подчинились монголам без боя. Однако, по информации Плано Карпини, в Барчкенде войска Джучи все же столкнулись с определенными затруднениями: «А один город, по имени Бархим, долго противился ему; именно они сделали большие рвы вокруг города и закрыли их, а когда те подходили к городу, то падали во рвы. Отсюда они не могли занять этого города, раньше чем заполнили те рвы» [Путешествия... 1957: 46]. Отчаянное сопротивление монголам пришлось преодолеть также в Ашнасе, «гарнизон которого, состоявший по большей части из отъявленных мерзавцев и негодяев... сражался очень храбро, так что большая его часть погибла мучительной смертью» [Джувейни 2004: 58].

Джучи не мог также оставить без внимания и расположенные поблизости другие стратегически важные города и крепости (Сауран, Ясы, Баладж и др.). По всей видимости, отсутствие сведений об их захвате в источниках было связано со слабым сопротивлением местного населения завоевателям.

Главным укрепленным пунктом Туркестана в тот момент был Дженд, где и находилось большое войско под командованием одного из представителей

кипчакской знати Бучи-Пахлавана, по прозвищу Кутлук-хан. Побоявшись выступить на выручку оказавшимся под ударами городам, он не решился обороняться и в Дженде, бежав в Ургенч еще до прихода монголов.

В апреле 1220 г. посланец Джучи Чин-Тимур прибыл в Дженд, где вступил в переговоры с местными жителями. С подачи некоторых горожан его также хотели убить, но Чин-Тимур напомнил, какими последствиями обернулось убийство Хусейн-хаджи для жителей Сыгнака, и ему позволили покинуть город живым.

Джучи не рассчитывал на сопротивление джендцев после бегства Кутлук-хана и, даже не подступая к городу, направлялся на весенние пастбища в Приаральские Каракумы [Джувейни 2004: 59]. Чтобы откормить отощавших и изнуренных в ходе зимней кампании лошадей, лучшего места поблизости было не найти. Как отмечают авторы «Историко-культурного атласа казахского народа», «несмотря на кажущуюся безжизненность пространства пустынь, они представляют собой более удобные пастбища для кочевника-скотовода, чем степные солончаки. В песках легко можно было рыть неглубокие колодцы и благодаря этому обеспечивать свои стада питьевой водой, тогда как в засоленной почве степей найти пресноводные источники очень трудно. Вместе с тем в Каракумах произрастают многие виды питательных растений, таких как чагыр (*Artemisia inodora*), сюттуген (*Euphorbia*), кияк (*Ammodendron*), саксаул и другие, служащие отличным кормом для домашних животных» [Историко-культурный...2011:141-142].

Полученные от Чин-Тимура вести вынудили Джучи развернуть войска и идти к городу. Джендцы закрыли ворота, но защищаться побоялись. 21 апреля 1220 г., подойдя к городу, монголы, спокойно приставив лестницы, поднялись на стены, не потеряв ни одного человека. Вследствие этого город был пощажен, и Джучи приказал казнить лишь несколько человек, на которых указал Чин-Тимур. Наместником города был назначен бухарец Али-Ходжа.

Там же под Джендом Джучи с помощью построенного понтонного моста остановил флотилию баркасов Темир-малика, доставившего много хлопот монголам при Ходжете. Разгром этого отряда хорезмийской армии ознаменовал окончательный переход всего Присырдарьинского региона под контроль монголов. Направив один тумен для захвата Янгикента, который также оказал сопротивление, Джучи все же увел свои войска на отдых в Каракумы.

До осени 1220 г. Джучи практически не принимал участия в крупномасштабных военных действиях, занимаясь упрочением своей власти в Туркестане и подавляя вспышки сопротивления. Так, на Янгикент совершил набег уцелевший Темир-Малик, убив назначенного монголами наместника [Джувейни 2004: 62]. Затем поднял мятеж рекрутированный и направленный в Хорезм туркменский тумен [Джувейни 2004: 60].

Осенью 1220 г., после взятия Самарканда, первые монгольские части под началом Чагатай и Угэдэя стали стекаться к Ургенчу. В декабре 1220 г. - январе 1221 г. к Ургенчу с севера подступили войска Джучи. По всей видимости, на него Чингисханом было возложено общее командование войсками, поскольку до того момента монголы не предпринимали никаких действий: не вступали в переговоры, не пытались провести разведку боем, не начинали осады.

Джучи, уже считающий Хорезм частью своего улуса, как обычно направил к горожанам посланцев с ультиматумом: «Он послал к ним (жителям Хорезма) людей, предупреждая их и предостерегая, и обещал им пощаду, если они сдадут его (Хорезм) без боя, и сказал, что Чингиз-хан подарил [город] ему и что он воздержится от его разрушения и намерен сохранить [город] для себя. Об этом будто бы свидетельствует то, что за время своего пребывания вблизи от него (Хорезма) это войско не предпринимало набегов на его сельские местности, отличая Хорезм от других областей большей заботой и большей милостью, опасаясь за него, чтобы он не стал жертвой судьбы ущерба и чтобы его не достигла рука уничтожения» [Насави 1996: 132].

Однако предложение было отвергнуто, и началась осада города, длившаяся несколько месяцев. Главной причиной затянувшейся кампании стал новый конфликт между братьями: «Когда осадили они то место, то взять его не удавалось по причине несогласия его [Джучи-хана] с Чагатаем» [Рашид-ад-Дин 1960: 78]. Вероятно, Чагатай вновь демонстративно отказался подчиняться Джучи. В итоге Чингисхан был вынужден переподчинить старших сыновей Угэдэю. «Сокровенное сказание» об этом же эпизоде повествует более туманно: «Когда Чжочи, Чаадай и Огодай, донося Чингисхану о том, что наши войска сосредоточены у города Урунгечи, просили указаний, под чьей командой им состоять, Чингис-хан ответил им, что следует им состоять под командой Огодая» [Сокровенное... 1941: 187].

После взятия Ургенча информация о биографии Джучи в источниках существенно разнится, и, соответственно, такие же различия содержатся в научной литературе. Значительная часть историков, излагая ход событий, основывается на сведениях Рашид-ад-Дина. Согласно «Сборнику летописей», весной 1221 г. Чингисхан сумел овладеть крепостью Таликан. В это же время к отцу прибыли и все сыновья, кроме Джучи: «Тулуй-хан прибыл и в знак преданности преподнес ему [отцу] дары. Через небольшой промежуток времени из Хорезма прибыли Чагатай и Угэдэй и также преподнесли дары. Джочи же из Хорезма ушел к своим обозам [угрукха]» [Рашид-ад-Дин 1952: 219]. В Повествовании о Джучи-хане Рашид ад-Дин также излагает данную историю: «Чагатай и Угедей направились к отцу и прибыли к [нему] к крепости Таликан. А Джучи-хан через Хорезм направился в сторону Ирдыша, где находились его обозы, и присоединился к своим ордам. [Еще] раньше Чингиз-хан приказал, чтобы Джучи выступил в поход и покори северные

страны, как-то: Келар, Башгирд, Урус, Черкес, Дашт-и Кипчак и другие области тех краев. Когда же он уклонился от участия в этом деле и отправился к своим жилищам, то Чингиз-хан, крайне рассердившись, сказал: «Я его казню, не видать ему моей милости» [Рашид-ад-Дин 1960: 78-79]. Таким образом, читателю, должно быть, совершенно ясно, что Джучи, бросив своего отца и братьев на чужбине в самый разгар войны, игнорируя приказы, фактически стал государственным изменником.

«Сокровенное сказание» и «История завоевателя мира» Джувеини полностью опровергают сведения Рашид-ад-Дина. Данные источники вызывают больше доверия, поскольку были составлены гораздо раньше на основании свидетельств участников и очевидцев тех событий. К примеру, касательно «Истории завоевателя мира» В.В. Бартольд отмечал: «Огромное преимущество Джувеини перед Рашид-ад-Дином заключается в том, что он жил в эпоху единства монгольской империи и лично посетил Туркестан, Уйгурию и Монголию. В своем рассказе он старался, насколько это позволяли его источники, изложить историю всей империи» [Бартольд 1963: 41].

Еще одним и весьма существенным недостатком сочинения Рашид-ад-Дина была его очевидная политическая пристрастность и необъективность в отношении Джучи и его потомков как принципиальных противников Хулагуидов, при дворе и по заказу которых был написан «Сборник летописей».

К сожалению, отсутствие цельного перевода на русский язык до недавнего времени труда Джувеини привело к тому, что чаще всего историки постсоветского пространства в своих работах опирались на информацию, изложенную Рашид-ад-Дином.

Именно Джучи назначил наместником Хорезма своего верного сторонника Чин-Тимура [Джувеини 2004: 343]. Его заместителем и казначеем стал личный секретарь Джучи – Коргуз [Джувеини 2004: 350]. Эти распоряжения в последующем оставались в силе, что четко демонстрировало, чьим владением считался Хорезм. Вряд ли администраторам удалось бы сохранить свое положение, если Джучи действительно перестал бы подчиняться распоряжениям верховного правителя.

В отличие от Рашид-ад-Дина основной монгольский источник рассказывает о недовольстве Чингисхана всеми тремя сыновьями, участвовавшими во взятии Ургенча: «Царевичи Чжочи, Чаадай и Огодай, взяв город Орунгечи, поделили между собою, на троих, и поселения и людей, причем не выделили доли для Чингис-хана. Когда эти царевичи явились в ставку, Чингис-хан, будучи очень недоволен ими, не принял на аудиенцию ни Чжочи, ни Чаадаю, ни Огодая. Тогда Боорчу, Мухали и Шиши-Хутуху стали ему докладывать: «Мы ниспровергли непокорствовавшего тебе Сартаульского Солтана и взяли его города и народ. И все это ведь Чингис-ханово: и взятый город Орунгечи и взявшие его и делившие царевичи. Все мы, и люди твои и

кони, радуемся и ликуем, ибо небеса и земля умножили силы наши, и вот мы сокрушили Сартаульский народ. Зачем же и тебе, государь, пребывать во гневе? Царевичи ведь осознали свою вину и убоялись. Пусть будет им впредь наука. Но как бы не расслабить тебе воли царевичей. Не признаешь ли ты за, благо, государь, теперь принять царевичей!» Когда они так доложили, Чингисхан смягчился и повелел Чжочию с Чаадаем и Огодаем явиться и принялся их отчитывать. Он приводил им древние изречения и толковал старину. Они же, готовые провалиться сквозь землю, не успевали вытирать пота со лбов своих. До того он гневно стыдил их и увещевал. Тут обратились к Чингисхану стрельцы Хонхай, Хонтохор и Сормаган: «Государь! Царевичи еще ведь только обучаются бранному житью наподобие тех серых соколов, которых только еще начинают пускать на хватку. Добро ли смущать их подобным образом? Не впали бы они со страху в нерадение. А ведь у нас – всюду враг от заката солнца и до восхода его. Направил бы ты лучше нас, Тибетских псов своих, направил бы на вражеский народ, и мы, умножаемые в силах небесами и землей, мы доставили б тебе и вражеского золота с серебром и тканей с товарами, и людей с жилищами их. Ты спросишь, что за народ такой? А есть, говорят, в западной стороне Халибо-Солтан Багдадского народа. На него бы мы и пошли!» Когда они так, докладывали, государь все возражал, но при этих последних словах смягчился Чингисхан и стал отдавать им приказания. Он милостиво обошелся со всеми троими...» [Сокровенное... 1941: 188].

Думается, вопрос раздела добычи, либо имел второстепенное значение, либо вовсе был вымыслом автора «Сокровенного сказания», не желавшего, как уже было отмечено выше, чрезмерно акцентировать внимание на распрях между братьями во время взятия Ургенча. Элементарная логика подсказывает, что ярость Чингисхана должна была быть вызвана прежде всего болью отца из-за продолжающихся разногласий среди сыновей.

Освещая последовавший через некоторое время разгром Чингисханом армии Джелал ад-Дина, героически боровшимся с монголами, но все же потерпевшим поражение в решающем сражении на Инде, Джувейни приводит следующий эпизод: «Когда монголы увидели, как он (Джелалад-Дин – Р.Т.) бросился в реку, они собирались было прыгнуть за ним, но Чингисхан удержал их. В изумлении он приложил руку к губам и несколько раз повторил своим сыновьям: «Таким сыном может гордиться любой отец» [Джувейни 2004: 92]. Это был прямой упрек собственным сыновьям и еще одно отражение отцовской обиды распрями детей.

Джучи слов восхищения отца Джелал ад-Дином не слышал. Он в это время сражался с кипчаками. После выволочки, устроенной сыновьям, Чингисхан решил снова отделить первенца, поручив ему возглавить поход в Дешт-и Кыпчак. По сути, это была почетная ссылка на периферию войны и еще одна победа Чагатая. Находясь в течение длительного времени вне Орды,

---

в отличие от братьев, Джучи, соответственно, был существенно ограничен в возможности оказывать серьезное влияние на принятие важных решений.

Тот факт, что Джучи, выполняя повеление отца, направился в поход на Дешт-и Кипчак, подтверждается целым рядом источников. «Одного из своих сыновей по имени Тоссука, которого также называли кан, то есть императором, он послал с войском против Команов, которых тот победил в продолжительной борьбе; а после того как он их победил, он вернулся в свою землю», - писал Плано Карпини [Путешествия... 1957: 41]. «Туши и Чагатай, управившись с делами хорезмскими, обратились на Кипчак и Туркестан, покорили и запленили одно за другим войска и племена кипчакские и подчинили все (эти) племена своей власти», – повествовал Джузджани, правда, ошибочно приписывая к этим событиям Чагатая [Джузджани 2010: 97]. Поздний источник в лице Абулгази сообщает следующие подробности: «... Джучи с приданными ему нукерами из Ургенча пошел в Дашт-и Кыпчак. Кыпчакский народ собрался, и произошла битва. Джучи-хан победил и перебил [всех] попавших [ему] в руки кыпчаков; те из них, которые спаслись, ушли к иштякам. Большая часть иштяков теперь является потомками тех кыпчаков. Кыпчаки, обитавшие между Итилем и Тином, рассеялись на [все] четыре стороны. Большинство из них ушло в юрт Черкесов и Туманов» [Родословная... 1958: 11].

Подавляющее большинство историков, описывавших действия Джучи в 1221-1223 гг., полагает, что он вел боевые действия против местных племен на территории Восточного Дешт-и Кипчака, т.е. в пределах современного Казахстана. Между тем источники позволяют уверенно утверждать, что Джучи не только продвинулся западнее Волги, но и принял самое деятельное участие в знаменитом сражении на Калке.

Прямые сведения об этом были оставлены Бенедиктом Поляком: «Третье же войско, которое пошло на запад с Тоссука-каном, сыном Чингиса, покорило сперва землю, которая зовется Теркемен, во-вторых бисерменов, затем – кангитов, [и] наконец они вторглись в землю Куспкас, то есть Команию. А команы, объединившись со всеми русскими [князьями], бились с тартарами между двумя ручейками – название одного из них Калк, а другого Кониуззу, то есть «вода овец», ведь *кони*по-тартарски означает на латыни *oves* (овцы), а *уззу* – *aqua* (вода), и они были разгромлены тартарами. Крови с обеих сторон было пролито до самых конских уздечек, как передавали те, кто участвовал в сражении. Итак, когда тартары их победили, то возвратились в свою землю и на обратном пути захватили некоторые земли на севере, а именно бастархов, то есть Великую Венгрию которая соседствует с морем-океаном на севере» [Христианский... 2002: 108-109].

Данное сообщение обычно признается ошибочным. К примеру, А.Г. Юрченко, комментируя этот отрывок, отмечает, что «многолетняя легендарная экспедиция Джучи – не что иное, как сублимированный итог

монгольских завоеваний в северо-западном направлении... Ни Джучи, ни его сын Бату в битве на Калке не участвовали» [Юрченко 2002: 134].

Однако в других источниках также содержатся сведения, которые подтверждают факт продвижения войска Джучи в степи Западного Дешт-и Кипчака и его участие в столкновениях с русскими и булгарами. К примеру, Джузджани упоминает, что сын Джучи Берке родился в тот момент, когда «войско его (Туши) находилось в землях саксинских, болгарских и саклабских (т.е. славянских – Р.Т.)» [Джузджани 2010: 101].

В сочинении Джувейни, нет сведений о сражении монголов с русскими и кипчаками на Калке, о вторжении в Крым, Булгарию и т.д., но, рассказывая о походе Субэдэя и Джебэ, он пишет, что после Дербента они объединились с Джучи: «Армия Туши располагалась в Кипчакской степи и рядом с ней; они соединились с нею...» [Джувейни 2004: 99].

Весьма ценной в данном отношении представляется информация, содержащаяся в древнерусских источниках, описывающих события, произошедшие после разгрома основных сил русских и кипчаков на Калке: «Мьстиславъ же, Кыевьскыи князь, видя се зло, не движесясъмѣстаникамо же; стальбобѣ на горѣнадърѣкою над Калкомъ, бѣбомѣсто то камянисто, и ту угошигородъ около себе въколѣхъ, и бися с ними из города того по 3 дни. Ини же Татарипоидоша по русским князихъ, бѣуче до Днѣпря; а у города того оста 2 воеводѣЦыгырканъ и Тешюканъ... (выделено мной – Р.Т.)» [Новгородская... 1950: 63]. Имя «воеводы» Тешюкана практически не отличается от варианта имени Джучи, фигурировавшего в мусульманских источниках чаще всего как Тушихан или Душихан.

Сведения, перекликающиеся с древнерусскими источниками, содержатся также и в «Юань-Ши». Если «Новгородская первая летопись» сообщает, что после взятия укрепленного городка в плен был взят и сам великий князь Мстислав, убитый вслед за тем мучительной казнью, то «Юань-Ши» повествует об участии русского князя Ми-Чжи-Сы (т.е. Мстислава) следующее: «Чжэбэ приказал Исмаилу представить его перед царевичем-наследником Джучи и [потом] его казнили» [Храпачевский 2005: 522].

Участие Джучи в сражении на Калке объясняет и загадку столь эффективной победы монголов. Как неоднократно отмечалось многими исследователями (в том числе и автором данной статьи), Корпус Субэдэя и Джэбэ после многочисленных и довольно упорных сражений в Иране, Закавказье, Северном Кавказе, Причерноморье должен был понести серьезные потери и уступать в численности русско-кипчакским войскам как минимум в три-четыре раза. При всей доблести монголов, безусловно, являвшихся лучшими воинами своего времени, и таланте монгольских полководцев, без существенного подкрепления одержать верх над противником при таких обстоятельствах было бы трудно. До того Субэдэй и Джэбэ не сумели разбить объединенное кипчакско-аланское войско, и только интриги помогли им

разделить силы союзников и одержать победу. Многодневное отступление монголов перед сражением на Калке также легко объясняется ожиданием подхода войска Джучи.

В свете указанных фактов, думается также, что требуется пересмотр интерпретации исторических преданий мамлюков кипчакского происхождения, зафиксированных в трудах ан-Нувайри и Ибн Халдуна, где одним из главных действующих лиц является «Душихан, сын Чингизхана». Упоминание в них Джучи также считается ошибочными, как правило, эти события связываются с его сыном Бату. Как было отмечено Ж.М. Сабитовым, эти предания также перекликается со сведениями Юлиана и данными башкирского шежире, где речь идет о периоде времен жизни Чингисхана, а соответственно, и Джучи [Сабитов 2015: 177].

Подтверждается отсутствие Джучи в степях Восточного Дешт-и Кипчака и ходом событий в Центральной Азии в это время. Зимой 1222-1223 гг. Чингисхан провел в окрестностях Самарканда, «откуда послал гонца к старшему своему сыну Туши с приглашением покинуть Кифчакскую степь и приехать позабавиться с ним охотой (главным образом на диких ослов)» [Джувейни 2004: 74].

Но Джучи не смог откликнуться на это приглашение. Не принял он также участия в курултае, устроенном весной 1223 г. на Сырдарье у Бенакента. Если бы Джучи находился в Восточном Дешт-и Кипчаке, то провел бы зиму в привычных местах зимовий местных кочевников: на берегах Сырдарьи, в Жетысу (Семиречье), Мангыстау - и сумел бы буквально в течение нескольких дней прибыть к отцу. Неучастие в курултае без уважительных причин являлось серьезным проступком. Но никаких санкций не последовало именно потому, что у Джучи были веские причины, и Чингисхан знал о них.

Джучи прибыл к отцу лишь летом 1223 г., когда Чингисхан находился в Жетысу, в местности Кулан-баши. В казахской степи у монголов уже не было серьезных противников, потому войска Джучи идут не походным строем, а широкой облавной дугой, вытянутой на десятки километров, загоняя в нужном направлении многочисленные стада куланов: «По приказу отца он пригнал из Кипчакской степи стада диких ослов, подобно множеству овец. Рассказывали, что в пути копыта диких ослов истерлись, и их подковали лошадиными подковами. Когда они подошли к городу, называемому Утука, Чингисхан, его сыновья и солдаты сели верхом на коней и чтобы развлечься, погнали диких ослов перед собой. Они начали их преследовать, но ослы были так измождены, что их можно было взять голыми руками. Когда охота их утомила и остались только тощие животные, каждый заклеимил пойманных им ослов собственным тавром и отпустил на волю» [Джувейни 2004: 95]. Эта грандиозная охота стала основой для возникновения известной степной легенды и музыкального произведения «Ақсақ кулан».

По всей вероятности, именно в Кулан-баши Джучи окончательно понимает, что никакие подвиги не помогут ему восстановить свое положение. Решение Чингисхана не подлежит пересмотру. Старший сын должен остаться в Дешт-и Кипчаке. Сложно судить, насколько подобный исход соответствовал желаниям самого Джучи.

По мнению Джузджани, Джучи страстно желал этого, поскольку был очарован кипчакскими степями: «Когда Туши, старший сын Чингиз-хана, увидел воздух и воду Кипчакской земли, то он нашел, что во всем мире не может быть земли приятнее этой, воздуха лучше этого, воды слаще этой, лугов и пастбищ обширнее этих» [Джузджани 2010: 97].

В «Алтан Тобчи», напротив, описывается разочарование Джучи, заявляющего дающему наставление Богурчи:

- «Когда обладающий счастьем владыка сказал, чтобы ты наставлял [меня],
- То я ждал, что ты скажешь, как дойти до народа еще неизвестного,
- Как собрать воедино народ, еще не собранный,
- Как расширить свои земли,
- А ты наставляешь меня, как управлять народом, уже собранным.
- Как потреблять уже приготовленную пищу –
- Этому ты наставляешь меня!»

В дело приходится вмешиваться самому Чингисхану, убеждающему сына смириться [Лубсан 1973: 231].

Разумеется, Джучи после своих ратных подвигов, мог питать надежду, что отец пересмотрит свое решение и вернет сына ко двору. Но он получал довольно щедрые «отступные», более чем кто-либо из сыновей. Бескрайние пастбища кипчакской степи для монголов были гораздо привлекательнее, нежели самые богатые земледельческие регионы.

В этой связи требует рассмотрения вопрос территории Улуса Джучи и месторасположения его ставки. К сожалению, целый ряд историков в своих трудах, отвечая на этот вопрос, опирается на Рашид-ад-Дина, отмечавшего: «Все области и улус, находившиеся в пределах реки Ирдыш и Алтайских гор, летние и зимние кочевья тех окрестностей Чингиз-хан пожаловал в управление Джучи-хану... Его юрт был в пределах Ирдыша, и там была столица его государства» [Рашид-ад-Дин 1952: 78].

Однако данная информация напрямую связана с версией о демарше Джучи после взятия Ургенча и, соответственно, является отражением заведомо пристрастной позиции Рашид-ад-Дина, полностью отрицавшего какие-либо заслуги и значение Джучи в ходе монгольских завоеваний. Ему было необходимо дискредитировать родоначальника враждебной династии, чтобы посеять сомнения в легитимности территориальных притязаний его

потомков. Для этого кочевья Джучи перемещаются на страницах «Сборника летописей» как можно дальше, на берега Иртыша и Алтай³.

Даже просто с учетом потребностей кочевников в зимовьях, расположенных в более теплых районах, в торговом обмене с оседлым населением данная информация порождает определенные сомнения. Тем более что историки располагают сведениями Джувейни, отмечавшего следующее: «Своему старшему сыну Туши он отдал область, простирающуюся от Кайялыка и Хорезма до крайних пределов Саксина и Булгара и дальше, где только касалось земли копыто татарского коня» [Джувейни 2004: 30].

Каялык (городище Койлык) был расположен на территории современной Алматинской области, неподалеку от города Талды-Корган. Саксин и Булгар находились в Поволжье. Соответственно, территория Улуса Джучи простиралась от берегов реки Лепсы в Жетысу до Урала, включая территорию Хорезма.

Главная (зимняя) ставка самого Джучи находилась в Жетысу, неподалеку от Каялыка. Явно описывая Балхаш (который тюрки считали не озером, а морем именуя его Кокча-Тенгиз, т.е. «Синее море») по пути в Монголию, Плано Карпини отмечал: «По берегам этого моря мы ехали довольно много дней; это море имеет довольно много островков, и мы оставили его с левой стороны. Земля же изобилует многими реками (реки Жетысу – Р.Т), но небольшими; на берегах рек с той и другой стороны стоят леса, но необширные. В этой земле живет Орду (старший сын Джучи – Р.Т.), старший над Бату; мало того, он древнее всех князей татарских; там имеется также орда, или двор, его отца (выделено мной – Р.Т), в котором живет управляющая им одна из его жен» [Путешествия... 1957: 73].

Находясь в Жетысу, Джучи мог эффективно взаимодействовать с верховным правителем и в кратчайшие сроки в случае необходимости прибыть со своими силами на территорию Монголии или Северного Китая.

Тот факт, что ставка Джучи перешла во владение его старшего сына Орда-Эджена, был зафиксирован и в сочинении Абулгази, который, касаясь событий, произошедших после окончания похода в Европу в 1243 г., писал: «Когда Саин-хан, возвратившись из этого похода, остановился на своем месте, сказал Орде, по прозванию Ичен, старшему из сынов Джучи-хана: «Поскольку в этом походе ты содействовал окончанию нашего дела, то в уделе тебе остается народ, состоящий из пятнадцати тысяч семейств, в том месте, где жил отец твой» [Родословное... 1906: 159].

В дальнейшем эта территория продолжала оставаться в руках потомков Орда-Эджена. Описывая местопребывание Кунгкырана – сына Орда-Эджена,

³ Ж.М. Сабитов с которым данная статья обсуждалась в процессе подготовки заметил, что по сути, Рашид-ад-Дин поселяет Джучи в местах его первых владений, полученных до Западного похода.

Джувейни отмечал, что он «находился в окрестностях Каялыка, а его войско занимало земли вплоть до области Отрара» [Джувейни 2004: 423-424].

Летние кочевья Джучи с определенной долей гипотетичности можно локализовать в районе Улытауских гор, где сохранился старинный мавзолей, носящий его имя и упоминаемый в письменных источниках с XVI в. Правда, современный исследователь данного историко-культурного памятника Ж. Егинбайулы, полагает, что «погребения в мавзолее сделаны... не раньше XIV в., когда правящая верхушка улуса Жошы-хана приняла ислам...». Тем не менее, он также отмечает, что «Жошы-хан, скорее всего, был погребен в свое время в «тайном» погребении, положившим начало ханскому коруку на Улытау» [Егинбайулы 2001: 104].

Факт гибели Джучи на территории Улытау был также отмечен в «Чингизнаме»: «Йочи-хан был старшим из его сыновей. Он [Чингизхан] дал [ему] большое войско и отправил, назначив в вилайет Дашт-и Кыпчака, сказал: «Пусть будет пастбищем для твоих коней». Дал [ему также] вилайет Хорезма. Когда Йочи-хан отправился в вилайет Дашт-и Кыпчака, он достиг Улуг-Тага, который известен. Однажды, когда он охотился в горах, ему повстречалось стадо марал-кийиков. Преследуя его и пуская стрелы, он свалился с коня, свернул себе шею и умер» [Утемиш-хаджи 1992: 91].

Приведенная Утемиш-хаджи версия гибели Джучи-хана вследствие несчастного случая во время охоты была основана на народных преданиях, что, в принципе, не является поводом ее игнорировать. Подобные случаи происходили довольно часто. Сам Чингисхан незадолго до смерти упал с коня, после чего уже не смог оправиться.

Однако заслуживает внимания и версия насильственной гибели, отраженная в одном из самых ранних источников: «В ум его (Джучи – Р.Т.) стало проникать желание восстать против своего отца; он сказал своим приближенным: «Чингиз-хан сошел с ума, что губит столько народа и разрушает столько царств. Мне кажется наиболее целесообразным умертвить отца на охоте, сблизиться с султаном Мухаммадом, привести это государство в цветущее состояние и оказать помощь мусульманам». Проведал о таком замысле брат его Чагатай и известил отца об этом изменническом плане и намерении брата. Узнав (это), Чингиз-хан послал доверенных лиц своих отравить и убить Туши» [Джузджани 2010: 97].

Эти сведения Джузджани находят подтверждение и в «Алтан Тобчи» [Лубсан 1973: 293]. Правда, в тексте, как было справедливо отмечено Р.Ю. Почекаевым, ЛубсанДанзан допустил ошибку, спутав двух братьев и рассказав об отравлении по приказу Чингисхана Чагатая [Почекаев 2007: 43]. Последний, как известно, пережил своего отца.

В свою очередь, Рашид-ад-Дин, с одной стороны делая все, чтобы дискредитировать Джучи, в итоге все-таки говорит о его естественной смерти: «После этого (ухода из Хорезма – Р.Т.) Чингиз-хан еще несколько раз

приказывал вызвать его к себе, но [тот] из-за болезни не приезжал и приносил извинения. Затем [однажды] какой-то человек из племени мангут проезжал через пределы юрта Джучи; а Джучи, перекочевывая, шел от юрта к юрту и таким же больным достиг одной горы, которая была местом его охоты. Так как сам он был слаб, то послал охотиться охотничьих эмиров. Когда тот человек увидел это сборище охотившихся людей, то подумал, что это [охотиться сам] Джучи. Когда он прибыл к Чингиз-хану и тот спросил его о состоянии болезни Джучи, то он сказал: «О болезни сведений не имею, но на такой-то горе он занимался охотой...». По этой причине воспламенился огонь ярости Чингиз-хана, и, вообразив, что [Джучи], очевидно, взбунтовался, что не обращает внимания на слова своего отца, он сказал: «Джучи сошел с ума, что совершает такие поступки». И приказал, чтобы войско выступило в поход в его сторону и чтобы впереди всех отправились Чагатай и Угэдэй, и сам собирался выступить в поход вслед за ними. В это время прибыло известие о печальном событии с Джучи в ... году. Чингиз-хан пришел от этого в великую печаль и огорчение, он произвел расследование, выясилась ложь того мангута и было доказано, что Джучи был в то время болен и не был на охоте. [Чингиз-хан] потребовал того человека, чтобы казнить его, но его не нашли» [Рашид-ад-Дин 1952: 79]. Несмотря на то, что Рашид-ад-Дин в заключение говорит о смерти Джучи от болезни, характер изложения обстоятельств произошедшего оставляет впечатление, что Джучи вполне заслуживал кары и мог быть убит по приказу отца. Вероятно, что автор и добивался соответствующего эффекта.

Еще один хулагуидский историк Вассаф туманно, но все же дает понять, что Джучи был убит: «Когда Джучи вернулся от Чингиз-хана, то вскоре (предпринял новый) путь, который был путем против (его) желания, в другой мир, а кроме него (этого пути) нет великой завесы» [История... 2006: 169].

Несмотря на явную пристрастность Джузджани, Рашид-ад-Дина и Вассафа, версия о насильственной гибели Джучи представляется также вполне допустимой. Поражение в конфликте с Чагатаем, обида на отдалившегося отца вполне могли побудить Джучи восстать. В свою очередь, Чингисхан, мог принять нелегкое решение пожертвовать сыном в интересах государства. Согласно «Сокровенному сказанию», лето 1224 г. Чингисхан провел на Иртыше, т.е. в непосредственной близости от кочевий Джучи. Возможно, в это время и произошла драматичная развязка.

Человеком, подославшим убийц, мог быть и Чагатай – самый жестокий член правящего дома и открытый враг Джучи. В процитированном выше отрывке Рашид-ад-Дин упоминает, что Чагатай и Угэдэй успели выступить в поход на Джучи, и лишь потом Чингисхан получил известие о смерти старшего сына. Джузджани говорит, что именно Чагатай донес Чингисхану о якобы имевших место недобрых замыслах Джучи.

Сам Чингисхан перед кончиной счел необходимым высказать свои опасения по поводу второго сына: «Чагатая здесь нет; не дай бог, чтобы после

моей смерти он, переиначив мои слова, учинил раздор в государстве» [Рашид-ад-Дин 1952: 232]. Не случайно всю жизнь откровенно побаивался Чагатай ставший преемником отца Угэдэй. Он лучше, чем кто-либо знал, на что способен его родной брат.

Версия с отравлением Джучи, изложенная у Джузджани и Лубсана Данзана, выглядит более предпочтительной, поскольку открытое убийство так или иначе спровоцировало бы волнения среди сторонников старшего сына Чингисхана. Тихая смерть от внезапной «болезни» сохранила мир в империи.

Сама смерть Джучи часто датируется 1227 г. Но как было отмечено К. Ускенбаем, осенью 1225 г., когда планировалось начать поход на тангутов, Джучи уже был мертв [Ускенбай 2013: 67]. Это объясняет отсутствие сведений о деятельности Джучи после 1223 г. Он попросту не успел развернуть полноценную деятельность в качестве правителя Дешт-и Кипчака и Хорезма.

Небезынтересной, хотя и недостаточно аргументированной в этом отношении выглядит еще одна версия гибели Джучи. В.Н. Татищев в своем сочинении, описывая сражение на Калке, отмечает, что в монгольском войске «на оном бою более 100 000 побито и хана их большей сын Тосхус убит» [Татищев 1994: 218]. Я.П. Гавердовский, видимо, пытаясь совместить это указание со сведениями восточных источников и казахских народных преданий, предположил, что курултай, на котором состоялось последнее свидание Чингисхана и Джучи, предшествовал битве на Калке: «При возвращении Чингиз-хана из Персии в свое отчество, Чучий в 1223 г. имел в степи Киргизской около гор Улутау с отцом своим свидание, во время которого при большом торжестве, сопровождаемом ристаниями и знаменитою охотою, отец восстановил опять согласие с сыном, отдав все земли Дайтше-Кипчак в верховное его управление. Но Чучий недолго пользовался сим уделом, ибо в 1225 г. на сражении противу россиян и половцев был убит...» [Гавердовский 2007: 379].

Следует отметить, что привычное датирование сражение на Калке 1223 г. является условным итогом консенсуса российских историков, и есть основания полагать, что в реальности это событие состоялось позднее. Подробнее с историей научной дискуссии по этому вопросу можно ознакомиться, к примеру, в статье С.В. Цыба «Когда была битва на Калке (историография вопроса)» [Цыб 2008]. Теоретически вполне допустимо, что Джучи предпринял поход на запад после курултая в Кулан-Баши (по Джувейни) или Улытау (по Гавердовскому).

Впрочем, пока что не удалось установить источник В.Н. Татищева, и также вероятно, что указание о гибели Джучи на Калке появилось лишь вследствие недобросовестности историка, стремившегося таким образом смягчить информацию о поражении предков.

Как бы и где бы не окончил свои дни Джучи, итог его жизни стал закономерным финалом довольно трагической судьбы человека,

превратившегося из наследника престола в правителя дальнего удела, ставшего *persona non grata* в собственной семье. Но именно произошедшей от Джучи ветви Чингизидов было суждено оставить самый заметный след во всемирной истории.

Оставшись в памяти монголов добродушным любителем мирских утех и наименее одаренным из сыновей Чингисхана (его образ в «Алтан Тобчи») на новой родине в Дешт-и Кипчаке, он превратился в великого героя многочисленных легенд и преданий. Все правители Джучиды даже после распада Улуса Джучи воспринимали себя не главами новых государств, а продолжателями дела именитого предка, эпоха которого воспринималась в качестве «Золотого века». К примеру, отмечая достижения казахского правителя Касым-хана, Мухаммед Хайдар Дуглат писал: «Касим-хан сделался полным властелином во всем Дашт-и Кипчаке и приобрел такую известность и могущество, какого еще никто не имел после Джучи-хана...»[Материалы...1969: 222]. Это был наиболее лестный комплимент, который мог услышать в свой адрес Джучид.

Разумеется, нет никаких причин для идеализации Джучи-хана. Завоевание Дешт-и Кипчака сопровождалось массовым истреблением местного населения. «Самый добрый» из сыновей Чингисхана, был жестоким завоевателем, исходившим прежде всего из интересов Монгольской империи.

Но, подавив сопротивление разрозненных кипчакских ханов, объединив под своей единоличной властью тюрков и монголов на современной территории Казахстана, Джучи внес свою немалую историческую лепту в формирование новой этнической общности, получившей впоследствии имя казахов.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Издательство Восточной литературы. 1963.
2. Гавердовский Я. П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 1-я), или Дневные записки в степи Киргиз-кайсацкой 1803 и 1804 годов // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том V. Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
3. Джувеини. Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувеини. Москва: Издательский дом «Магистр-пресс», 2004.
4. Джузджани. Насиры разряды. Табакат и-Насири. Москва: Директ-Медиа, 2010.
5. Егинбайулы Ж. Археологические исследования комплекса Жошы-хана. // Отан тарихы, 2/2001.
6. Историко-культурный атлас казахского народа. Алматы: Print-S, 2011.

7. История Казахстана в персидских источниках. IV том. Алматы: Дайк-Пресс, 2006.
8. Лубсан Данзан. Алтан Тобчи («Золотое сказание»). Москва: Наука, 1973.
9. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алматы: Наука, 1969.
10. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950.
11. Почекаев Р.Ю. Батый. Хан, который не был ханом. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА; Санкт-Петербург: Евразия, 2007.
12. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957.
13. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том I. Книга вторая. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1952.
14. Рашид-дин-Дин. Сборник летописей. Том II. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1960.
15. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана хивинского. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1958.
16. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана. Казань, 1906.
17. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Т.1. Москва-Ленинград. Издательство Академии Наук СССР, 1941.
18. Татищев В. Собрание сочинений: В 8-ми томах: Т.2, 3. История Российская. Часть 2. Москва: Ладомир, 1994.
19. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. Москва: Наука, 1993.
20. Сабитов Ж.М. К вопросу о добровольном подчинении некоторых кыпчакских племен монголам в 1220-1230-ые годы. // Пилипчук Я.В., Сабитов Ж.М. Очерки этнополитической истории кыпчаков. Астана: Ғылым баспасы, 2015.
21. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань: Фэн, 2013.
22. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата: Ғылым, 1992.
23. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. Москва: Издательство АСТ, 2005.
24. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. Москва: Евразия, 2002.
25. Цыб С.В. Когда была битва на Калке (историография вопроса). // Известия Алтайского государственного университета. № 4-2 / 2008.

---

26. Шихаб-дин ан-Насави. Сирас ас-султан Джалалад-Дин Манкбурны. Москва: Восточная литература, 1996.

27. Юрченко А.Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингис-хана по материалам францисканской миссии 1245 г. Санкт-Петербург: Евразия, 2002.

Аңдатпа. Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының өмірінің соңғы жылдарындағы қызметі қарастырылуда. Жошының әкесі мен ағасымен қарым-қатынасының күрделілігі талданады. Тарихнамада кең көрініс тапқан Рашид-ад-Диннің Орта Азия науқаны кезінде Жошы демарш туралы мәліметтері сынға алынды. Моңғолдардың Дешті және Қыпшақты жаулап алуының егжей-тегжейлері зерттеліп, Жошының Қалқа шайқасына қатысуы туралы Нұсқасы ұсынылуда. Моңғол империясының билеуші элитасындағы Жошының мәртебесі мен жағдайына, оған хан атағын қолданудың заңдылығына да көп көңіл бөлінеді. Жошының өлімінің әртүрлі нұсқалары зерттелуде.

Annotation. The article considers the activities of the Genghis Khan's eldest son – Jochi Khan during the last years of his life. The complexity of relationships Jochi with his father and brother are analyzed. The author [lays strictures on Rashid al-Din's information](#) about Jochi's demarche during the Central Asian campaign. The details of the Mongol conquest of Dasht-i Kipchak are investigated and the version on the participation of Jochi in the Battle of the Kalka is suggested. Much attention is also paid to the status and position of Jochi in the ruling elite of the Mongol Empire, to the validity of his Khan's title. Different versions of Jochi's death are investigated.

ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ӘДЕБИ ЖАЗБА МҰРАЛАР

Күзембаев Жамбыл Елемесұлы

Астана Халықаралық университетінің доценті

Астана, Қазақстан

Kuzembaev73@mail.ru, 8 705 855 57 73

Андатпа. Ежелгі дәуір әдебиетінің кезеңдері әдебиеттану ғылымының негізгі саласы – әдебиет тарихымен айқындалады. Ғылыми зерттеуімізде әр дәуірдегі әдебиеттің қалыптасуынан, дамуынан, әдебиеттің негізгі бастауы болған әдеби жазба мұралардың жанрлық, көркемдік сипаттары хронология тұрғысын жүйеленіп, шығармалардың жазылу тарихы мен авторларының өмірбаянынан, ғұламалардың өмір сүрген дәуірлерінен толық мәліметтер ұсынылады. Әдебиет тарихының кезеңдерімен ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы төмендегідей қарастырылды.

1.Ежелгі дәуір әдебиетінің VII-IX ғасырлардағы жазба ескерткіштері қатарында Орхон жазба ескерткіштері, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жырлары, "Оғызнаме" дастаны, "Қорқыт ата кітабы", Әл-Фарабидің әдеби мұралары сақ, ғұн, үйсін дәуірлеріндегі шығармалардың үздік үлгілері.

2.X-XII ғасырларда түркі халықтарының рухани құндылығын айқын танытқан Ислам дәуірінің әдебиетінде Ж.Баласағұнның "Құтты білік" дидактикалық дастаны, М.Қашқаридің "Түркі тілдерінің сөздігі" мұрасы, Қ.А.Ясауидің "Даналық кітабы" өлеңдер жинағы, А.Иүгінекидің "Ақиқат сыйы" жыр жинағы, С.Бақырғанидің "Бақырғани кітабы", "Хакім ата", "Әулие Мария" өлеңдері түркі халықтары әдебиетінің қалыптасу, даму, кемелдену кезеңдерін өркендеткен әдеби мұралар. Ойшылдардың түркі халықтарын ізгілікке, имандылыққа үндеген, X-XII ғасырлардағы Ислам дінінің рухани құндылықтарын насихаттаған киелі кітаптары.

3.XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда-қыпшақ дәуір әдебиет «Қыпшақ тілінің сөздігімен», Хорезми «Мұхаббатнамесімен», Н.Рабғузи «Рабғузи қиссаларымен», С.Сарай «Түрікше Гүлістанымен», Құтб «Хұсырау-Шырынымен» ерекшеленеді. Алтын Орда дәуірінде түркі әдеби тілінің негізінде жазылған құнды тарихи мұралар, шежіре-кітаптар Алтын Орда дәуір әдебиетінің озық үлгілерін қалыптастырды. XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда-қыпшақ дәуір әдебиетінде «Қыпшақтар» кітабы, М.Хорезми, Н.Рабғузидің, С.Сарайдың, Құтбтың жазбалары, қиссалары, дастандары, әдеби мұралары мазмұн тереңділігімен айқындалды.

Ғылыми мақалада ежелгі дәуір әдебиетінің тарихы VI-IX ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштері, X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінің әдеби мұралары, XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда-Қыпшақ дәуірінің әдеби-тарихи туындылары архивтің дерек көздерімен сараланып, ойшыл-ғұламалардың, ақындардың әдеби жазба мұралары тұтас қамтылған. Ежелгі әдебиеттің қалыптасу, даму, өркендеу жолдарында VI-XIV ғасырлардың әдеби-тарихи мұраларын зерттеген Б.Кенжебаев, Н.Келімбетов, Қ.Өмірәлиев, А.Қыраубаева, Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Дербісәлиев т.б. зиялы ғалымдардың ғылыми-зерттеу еңбектері басшылыққа алынған. Ғылыми тың зерттеулермен ежелгі дәуірдегі әдеби жазба мұралардың тақырыбы мен идеялығы **талданып, көркемділігі айқындалған.** Кеңес дәуірінде зерттелген еңбектермен бірге тәуелсіздік кезеңіндегі ғылыми еңбектер енгізілген.

Кілт сөздер: түркі жазба ескерткіштері, әдеби жазба ескерткіштер, Ислам дәуірінің әдебиеті, Алтын Орда-қыпшақ дәуірінің әдебиеті, түркі халықтары, оғыздар, мифологиялық әңгімелер, аңыздар, ертегілер, хикаялар, дастан, жазба мұралар.

Қазақ әдебиеті тарихының дәуірлеу мәселесінде ежелгі дәуір әдебиеті VI-XIV ғасырлардағы түркі ру-тайпаларының жазба ескерткіштері мен әдеби мұраларынан басталады. Ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуына VI-VII ғасырлардағы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының тағылымды тарихы, өркениет мәдениеті, көне түркі әдебиеті, тайпалық наным-сенімдері, рулық салт-дәстүрлері негіз болған. VI-IX ғасырларға тән түркі әдеби жазба ескерткіштері, оғыз-қыпшақ тайпаларына ортақ әдеби-тарихи мұралары қарлұқ, оғыз, қимақ тайпаларының тарихымен жалғасады. Ескерткіштер, әдеби мұралар, тарихи туындылар өз ғасырларына тән терең мазмұнымен айқындалып, ойшылардың қаламынан туындаған әдеби мұраларымен айшықталады.

Ежелгі дәуір әдебиетінің негізін қалаған VI-IX ғасырлардағы әдеби жазба мұралар әдеби-тарихи сипатымен, түркі халықтарының өнегелі өмірімен айқындалады. Ру-тайпалардың әлеуметтік жағдайымен үндескен тарихи ескерткіштер мен әдеби жазба мұралар ежелгі дәуір әдебиетін жаңа көркемдік деңгейге өрістеткен жазбалар болды. Ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуына негіз болған VI-IX ғасырлардағы көне түркі әдебиеті, X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінің әдебиеті, XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда-қыпшақ дәуірінің әдебиеті қоғамдық маңызды тақырыптарды жырлап, жанрлық, көркемдік ерекшеліктерімен дараланып, түркі әдебиетіне жаңаша жыр, көркем сөз үлгілері болып табылады. VI-IX ғасырлардағы әдеби жазба мұралардың алтын қоры болып табылған, түркі халықтарының тарихын толық танытқан VI-IX ғасырлардағы көне түркі әдебиеті тың идеялығымен, әдеби мазмұнымен айқындалды. Орхон-Енесей мұрасында түркі халықтары қошеметіне бөленген батырлар, қағандар дәріптеліп, батырлардың ерлік істері, жеңісті жорықтары мадақталған. Тарихта «Руна» жазуымен жеткен Орхон-Енесей әдеби жазба мұралардың тарихи-эпикалық үлгілерінде – түркі халықтарының өмір шындығын тарихи оқиғаларды баяндаумен қатар, қолбасшы болған Күлтегін Кіші және Үлкен жазулары, Шығыс түркі қағаны Білге қағанды, кеңесші әрі әскер басы Тоныкөкті мадақтаған эпикалық жырлар орын алған. Күлтегін және Тоныкөк әдеби жазба мұраларында қолданған мақал-мәтелдер, канатты сөздер, теңеу, эпитет, гипербола көркемдік бейнелеу құралдары жырдың эпикалық туынды екендігін айғақтай түскен. Әдеби жазба мұрада түркі елін ата-бабаның арман-мұратына адал болу, ел басқарған қағандармен бірлікте болуы баяндалған. Күлтегін, Тоныкөк әдеби жазба мұраларында елдікке, ерлікке, адами құндылықтарға шақырған өзекті идеялар түркі халықтарының беріктігі мен біртұтастығын сақтауға негіз болған. Түркі тілдес халықтарға ортақ бұл эпикалық туындының әдеби тілі жайында көрнекті түркітанушы-ғалым И.В.Стеблева: «Күлтегін мен Тоныкөк жазуларын жанрлық жағынан тарихи және батырлық поэмаларға жатқызуға болады» - деген ойлы пікірімен дәлелдей түседі. Ежелгі дәуір әдебиетінде әдеби ескерткіштер Монғолия жеріндегі Орхон өзенінің бойынан табылғандықтан

«Орхон жазба мұралары» деген айдарға ие болған. Енисей өзенінің бойынан табылған ескерткіштерге «Енисей жазба мұралары» деп аталған. Көне түркі әдебиетінде ескерткіш құлпытастарға қашап жазылған руна жазулары Білге қаған, Күлтегін және Тоныкөк жазбаларында түркі қағанатының құрылған кезеңі, VIII ғасырдағы тарихи оқиғалар көркем тілмен, эпикалық үлгімен әңгімеленген. VI-IX ғ.ғ. Қарахан мемлекетінің (942-1212) тұсында қалыптасқан көне түркі әдебиетінің жазба ескерткіштері – түркі халықтарының қоғамдық-әлеуметтік, әдеби-мәдени дамуын тарихи өркендеткен кезеңді болды. Түркі қағанаты мен оғыз-қыпшақ тайпаларының ерлік эпостары – «Оғызнама» дастаны мен «Қорқыт ата кітабы» тың жанрымен, тарихи сипатымен, әдеби мазмұнымен, көркемдік құндылығымен түркі ұлыстарының өмір шындығын бейнелеген тарихи ғасырдың асыл мұралары болып табылған. Әбу-Насыр Әл-Фараби «Риторика», «Поэзия өнері туралы» зерттеулерімен өз кезеңіндегі әдебиеттің ілгері дамуына өлшеусіз үлес қосты. Түркі ру-тайпаларының тағылымды тарихы, өркениет мәдениеті, көне түркі әдебиеті, тайпалық наным-сенімдері, рулық салт-дәстүрлері, жазба ескерткіштері, қоғамдық-әлеуметтік жағдайлары ислам дәуіріндегі әдебиеттің қалыптасып, дамуына негіз болды.

X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінен жеткен көне түркі әдебиетінің жазба ескерткіштері мен әдеби жазба мұралары әдеби-тарихи, этикалық-дидактикалық шығармалар болып табылды. Ежелгі түркілер Ислам дінін қабылдап, X ғасырда түркі әдебиетінде араб жазуы кеңінен қолданылды. Үлгілі шығармаларда Ж.Баласағұнның «Құтты білігі», М.Қашқаридің «Түркі сөздерінің жинағы», Қ.А.Ясауидің «Даналық кітабы», С.Бақырғанидің «Бақырғани кітабы» осы дәуірдің рухани мұрасы болды. Ұлы ғұламалардың әдеби жазба шығармалары орта ғасырдағы түркі әдебиетін өркендетіп, ілгері дамытты. X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінің әдебиетінде Алланың ақ жолымен түркі халықтарын парасаттылыққа, имандылыққа, әділеттілікке, адалдыққа жеткізетін өнегелі жол ислам діні екенін Ж.Баласағұн, М.Қашқари, Қ.А.Ясауи, С.Бақырғани жазба мұраларында жырлаған. Ислам дінінің заңдарын кемел ойларымен түйінделіп, адамның Аллаға деген рухани құндылығы хикметтерінде баяндалған. X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінің кемеңгер, ойшыл-ғұламалары Алланың Ақиқат жолын насихаттаған жазба мұраларында адам өмірінің маңызды кезеңдерін, тарихи оқиғаларды тереңнен толғап, Исламның қағидаларымен сабақтастырған.

XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет тарихи сипатымен, көркем мазмұнымен ерекшеленіп, қыпшақ тілінде жарық көрген шығармалар көптеп жазылды. Алтын Орда мемлекетінің дәуірлеп тұрған тұсында ең маңызды орын алған қыпшақ тілі халық арасына кең тарады. Қыпшақ тілімен бірге араб және парсы тілдері де кең қолданысқа ие болды. Алтын Орда мемлекетінің тұсында өркендеген көркем әдебиеттің басым бөлігі қыпшақ тілінде жасалды. Алтын Орда дәуірінде қалалардың көркеюі, сыртқы

саяси және сауда қызметінің жандануы, халық өмірінің рухани дамуы, жазу-сызу мен әдебиеттің өркендеуі ерекше қарқынмен дамыды. Мәдени дәстүрлер қайта түлеп, түркі халықтарына ортақ әдебиет пен мәдениет қалыптасты. Қыпшақтардың құрамына көрші түркі тілдес тайпалар мен этникалық топтар қосылып, «қыпшақ» деген атқа ие болды. Түркі халықтарынан құралған «қыпшақ» атанған тайпалардың Алтын Орда дәуірінде әлеуметтік жағдайлары жақсарып, өркендеген әдебиеті, өркениет мәдениеті өрістеп, жаңа белестерге көтерілді. XIII-XIV ғасырлардағы авторы беймәлім «Қыпшақтар кітабы», Хорезмидің «Мұхаббатнаме» жазба мұрасы, Н.Рабғузидің «Қисса-сул Әнбия», «Қиссауи Рабғузи» шығармалары, С.Сарайдың «Гүлистан би-т-түрки» дастаны, Құтб ақынның «Хұсрау-Шырын» дастаны және т.б. түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ болған әдеби мұралар сол дәуірдегі әдебиеттің көрнекті үлгілері болып табылды. XIV ғасырдағы түркі халықтарының рухани мұрасы «Қыпшақтар кітабы» - қыпшақ тіліндегі түркі халықтарының сөздік қорын қамтыған, әдебиет үлгілерін жинақтаған энциклопедиялық сөздік. «Қыпшақтар кітабы» мазмұны мен құрылымы жағынан екі бөлімнен тұрады. Қолжазбаның 110 бетін қамтыған бірінші бөлімі үш тілді латын-парсы-қыпшақ сөздігін құраған. Кітаптың 161 беттік екінші бөлімі фольклорлық материалдан құралған. Бірінші бөлімде ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, Мария ананың өмірі туралы аңыздар берілген. Екінші бөлімдегі көптеген сөздер құман-неміс тілінде, сөздердің лексикалық ұғымдары құман-латын тілінде берілген және мәтіндер мен сөздер Дешті Қыпшақтың тілі мен көркемдік мәдениетінің жоғары болғандығын көрсетеді. Нақыл сөздер мен сөз тіркестері, жұмбақтар, мақал-мәтелдер толық сақталған. XIV ғасырдың әдебиетінде Хорезмидің «Мұхаббатнаме» жазба мұрасы орта ғасырларда түркі әдебиетін түр мен мазмұн жағынан өркендеткен жаңа үлгідегі туынды болды. Хорезми Равандидің «Мұхаббатнаме» жазба мұрасының авторы мен жазылу тарихы туралы мәліметтер туынды да баяндалады. Хорезмидің саяхат жасаған елдері Рум (Византия), Шамда (Сирия) болған. «Мұхаббатнаме» жазба мұрасы 1353-1354 жылдары Сырдария жағасында Ақ Ордада тұрған кезінде жазып бітіргені баяндалған. Хорезми «Мұхаббатнамесі» қоңыраттың бегі Мұхамедқожаның өтінішімен жазылған. «Мұхаббатнаме» жазба мұрасы ғашық жігіттің сүйіктісіне жазған хаттары баяндалған. Дастан мазмұны махаббат тақырыбына құрылып, кейіпкерінің қызға жолдаған 11 өлең хатынан тұрады. Хатта сүйіктісін көркем суреттеп, өзінің ғашықтық сезімін білдірумен басталып, қыздың сұлу келбетін бейнелеп, мінез-құлқын сипаттайды. «Мұхаббатнаме» жазба мұрасы бірнеше бөлікті құрайды. Алдымен күдіреті күшті жаратушыға жүгініп, өтініш айтқан Мұхамедқожа бекті мадақтаудан басталады. «Мұхаббатнамеде» сүйіспеншілік білдіру, күдіретті жаратушыға рақым жасау, құдайға жалбарыну көркем тілмен баяндалған. Ғашықтық хаттарда автордың тыңдаушылар мен шарап құюшыларға арналған сөздер баяндалады. XIV ғасырдың басында Рабғузидің әдеби жазба мұралары халық

арасына кең таралып, түркі халықтарының хикаяттарында әдет-ғұрыптар көрініс тапқан. «Рабғузи қиссалары» атпен жарияланған прозалық әдеби жазбалары түркі халықтарының дүниетанымын айқын танытқан фольклорлық сипаттағы туынды болды. Рабғузи қиссалары құран сюжеттерін, уағыздарын көркем тілмен баяндап берген әңгімелер мен өлеңдерден тұрады. Рабғузидің әдеби жазба мұраларындағы өлең жолдары, құран хикаялары мен аңыздарының сюжеттері көркем тілімен, құрылымымен айқындалған. Рабғузи қиссалары қайта көшіріліп, көшірме нұсқалары көптеген елдерге тараған. XV ғасырда жазылған алғашқы нұсқасы Британ мұражайында сақталған. Рабғузидің Оғыз жерінде туылғанына байланысты оның Рабғузи деген бүркеншік атымен жазба мұралары 1990-1991 жылдары Ташкентте басылған. Рабғузидің әдеби жазба мұралары Мұхаммедке дейінгі пайғамбарлардың өмірі мен бастан өткерген оқиғаларын көркем тілмен баяндаған. Дүниенің жаралуы туралы, жер жүзін топан су басуы туралы және Жер бетінде жаңа тіршіліктің басталуы туралы мифологиялық әңгімелер, аңыздар, ертегілер мен мысал әңгімелер орын алған. Рабғузидің әдеби жазба мұралары идеялық-тақырыптық мазмұны жағынан үш топқа бөлінеді: Біріншіден, дүниенің, аспанның, жердің пайда болуы туралы, адамның, жануарлардың, және тіршілік иелерінің шығуы туралы әңгімелер; екіншіден, пайғамбарлар мен әулиелердің өмірі туралы хикаялар, шығыс нақылдары, халық аңыздары, ертегілері; үшіншіден, хижраның алғашқы он жылындағы негізгі оқиғалар, жылдардың, айлар мен күндердің атаулары туралы, мұсылман күнтізбесіндегі айтулы күндер туралы мәліметтер ислам дінінің ұстанымдары толығымен баяндалған. Алтын Орда әдебиетінің өкілі, қыпшақ ақыны Сайф Сарайдың «Түрікше Гүлістан» дастаны кіріспе, сегіз тарау және қорытындыдан тұрады. Бұл дастан парсы-тәжік әдебиетінің классигі Сағди Ширазидің 1258 жылы жазған «Гүлстан» кітабының түркі тіліндегі еркін аударма нұсқасы болып табылады. Сайф Сарайдың өмірі мен шығармашылығы жайындағы мәліметтер сақталмаған, бізге жеткен деректердегі мәліметтерде ақынның «Түркі тіліндегі Гүлістан» жазба мұрасы жеткен. С.Сарайдың «Түрікше Гүлістан» дастанының алғашқы жеті тарауы жеке-жеке қысқа әңгімелерден құралған. Сегізінші тарауында нақыл сөздер, мақал-мәтелдер жинақталған. Ежелгі әдебиет дәстүріне сай, қара сөзбен жазылып (проза), арасына өлеңдер берілген. С.Сарай өзінің қыпшақ тіліндегі «Түрікше Гүлістан» дастанын 1391 жылы Еділ сағасындағы Сарай қаласынан бастап, Египеттегі Ніл өзені бойында жазып, аяқтаған. Дастан тараулары тақырыбы мен мазмұнына орай «Патшалардың өмірі туралы», «Азға қанағат етудің артықшылығы», «Махаббат пен жастық», «Кәрілік пен әлсіздік», «Тәрбиенің ықпалы», «Қарым-қатынас ережелері» болатын. Деректерде С.Сарайдың өмірі жайында 1321 жылы Алтын Орданың Сарай қаласында туылып, 1396 жылы Мысыр елінде дүние салғаны туралы мәліметтер кездеседі. Кейбір деректерде С.Сарайдың Египетті Бейбарыс сұлтан билеп тұрған кезінде білім іздеп, ғылым үйренуге сонда барағандығы

айтылған. С.Сарайдың «Суһаил мен Күлдірсін» төл жазба мұрасында ел билеген Ақсақ Темірдің жорықтарында қаза болған жігіт пен қыздың оқиғасы баяндалған. Жазба мұрада Ақсақ Темірдің өз дәуірінде болған тарихи өзекті қоғамдық мәселелері баяндалып, соғыс зардаптарының түркі халықтарына әкелген қиыншылығы айтылған. С.Сарайдың «Суһаил мен Күлдірсін» жазба мұрасы дидактикалық сарынмен өсиет-өнеге бағытында жазылған, рухани құндылықтарды насихаттап, адамгершілік, игі жақсы қасиеттерге үндеген рухани еңбек. XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда-Қыпшақ дәуіріндегі әдебиеттің едәуір әдеби мұраларының бірі - қыпшақ тегінен шыққан Құтб ақынның «Хұсрау-Шырын» дастаны. Құтб ақынның бүркеншік аты, нақты ақынның өмірі туралы толық мәліметтер сақталмаған, бізге жеткен деректерде Құтб Ақ Орданың астанасы - Сығанақ қаласында XIV ғасырдың орта кезінде өмір сүрген, «Хұсрау-Шырын" дастанының бірнеше көшірмесін Сығанақ қаласында 1341-1342 жылдарда жазып бітіргені айтылған. Тарихи деректерде Құтб ақын «Хұсрау-Шырын» дастанын ел билеген Тыныбек биге және оның әйелі Мәлике ханымға тарту еткендегі айтылған. Құтб ақын «Хұсрау-Шырын» дастанының бір көшірмесі қыпшақ ақыны Берке Факихтің өтініші бойынша Мысырда 1383 жылы қайта көшіріп жазылған және бұл қолжазба қазір Париждің ұлттық кітапханасында 312-нөмірмен сақталған. Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны Низамидің «Хұсрау-Шырын» дастанының сарынымен назира үлгісінде жазылған. Құтб Низами шығармасының оқиға желісін сақтай отырып, негізгі оқиғалар, кейіпкерлерінің іс-әрекетін, дастандағы мөлдір махаббат, ел билеуші тақырыптарын назира дәстүрімен жырлаған. Дастандағы шексіз махаббат – адамның рухани жетілуі мен қоғамның дамуына бастайтын басты бағыт екенін баяндайды. Құтб ақын адамды рухани тазартатын, адам бойына ізгілік дарытатын, адамның жан дүниесін оятатын мөлдір махаббат сезімді дастандағы негізгі идея тұрғысынан жырлайды. Құтб «Хұсрау-Шырын» сюжетін көркемдік жағынан дамытып, басты кейіпкерлердің диалогтарын көркем тілмен баяндаған. Дастанда иран елінің өмір шындығын түркі халықтарының тұрмыс жағдайын сабақтастыра жырлаған. Құтб әйел бейнелерін қыпшақ өміріндегі салт-дәстүрге, наным-сенімге тұрмыс-тіршілікке сай қоғамдық жағдайы түркілік түсінікпен суреттеген. Дастанда тарихи оқиғаларды назира дәстүрімен жырлап, Дешті Қыпшақ даласының құтты мекен екендігі баяндалған. Оқу құралында көне әдеби жазба мұралары түркі және араб, парсы, орыс, Батыс Европа тілдеріндегі ежелгі әдебиетке қатысты дерек көздері пайдаланылды. Оқу құралында түркі халықтарының әдебиеті мен орта ғасырлардағы жазба ескерткіштер, Алтын Орда-Қыпшақ дәуіріндегі әдебиетіндегі жазба мұралар, ғылыми-зерттеулер қарастырылды. Ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуы көне түркі халықтарының жазба мұралары «Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен», түркі тілдес халықтарының эпостық «Оғызнаме» дастанынан, "Оғыз-қыпшақ дәуіріндегі "Қорқыт ата кітабынан", Әл-Фараби зерттеу еңбектерінен, Жүсіп Баласағұн

"Құтты білігінен", М.Қашқари "Түркі сөздерінің жинағынан", Қ.А.Ясауи "Даналық кітабынан", А.Иүгенеки "Ақиқат сыйынан", С.Бақырғани "Бақырғани кітабынан", "Қыпшақтар кітабынан", Хорезми "Мұхаббатнамесінен", Насреддин Рабғузи "Рабғузи қиссаларынан", Сайф Сарай "Түрікше Гүлістанынан", Құтб ақын "Хұсырау-Шырыннан" әдеби жазба мұраларынан басталады. Қазақ ғалымдары Немат Келімбетов, Алма Қыраубаева ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуын үш кезеңге бөліп қарастырған.

Бірінші кезең: VII-IX ғасырлардағы түркі әдеби жазба ескерткіштері;

Екінші кезең: X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінің әдебиеті;

Үшінші кезең: XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда дәуірінің әдебиеті.

VII-IX ғасырларға тән түркі жазба ескерткіштерінің қалыптасып, дамуы оғыз-қыпшақ тайпаларына ортақ тілде жазылған әдеби-тарихи-мәдени мұралармен айқындалады. VII-IX ғасырлардың көне түркі жазба ескерткіштері болып табылған Орхон-Енисей жазбаларындағы Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк жырлары ежелгі дәуір әдебиетінің бастаулары. Бұл ғасырлардың эпостық мұралары "Оғызнаме" дастаны мен "Қорқыт ата кітабы" ғасыр тарихын, көне түркі елінің өткерген өмір шындығын, ірі қоғамдық, әлеуметтік жағдайларын сюжетті шығармаларымен жырлаумен айқын танылады. Бұл дәуірдің ғұлама-ғалымы, ойшыл қайраткері Әбу-Насыр Әл-Фарабидің зерттеу еңбектері әдебиеттану, тіл білімі, логика, философия, астрономия, математика, жаратылыстану, этика, метафизика ғылымдарының өркендеп, ілгері дамуына өз үлесін қосқан ой-тұжырымдарымен айқындалады.

X-XII ғасырларда Ислам дәуіріндегі әдебиет ойшыл-ғұламалардың, ойшылдардың, кемеңгерлердің әдеби жазба мұраларымен дамып өркендеді. Ислам дәуіріндегі әдебиет түркі халықтарының мәдени дамуындағы қайта өркендеу дәуірі болды. X-XII ғасырлардың танымал ғұламалары, ойшыл қайраткерлері мен тарихи тұлғалары Ж.Баласағұн "Құтты білік" дастанымен, М.Қашқари "Түркі тілдерінің сөздігі" жинағымен, Қ.А.Ясауи "Даналық кітабы" жазба мұрасымен, А.Иүгенеки "Ақиқат сыйы" жырларымен, С.Бақырғани "Бақырғани кітабымен орта ғасырдағы түркі жазба әдебиетінің өркендеп, ілгері дамуына өлшеусіз үлес қосты.

XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда дәуіріндегі жазба әдебиеттің үздік үлгілерінде орта ғасыр әдебиетінің ескерткіші "Қыпшақтар кітабы", Хорезмидің "Мұхаббатнаме" әдеби жазба мұрасы, Н.Рабғузидің әдеби жазба мұралары, С.Сарайдың "Түрікше Гүлістан" дастаны, Құтб ақынның "Хұсырау-Шырын" дастаны Алтын Орда дәуірінің тарихын қамтыған жазба мұралар әдебиеттің қалыптасуы мен дамуын өркендетті. XIII-XIV ғасырлардағы кемеңгерлер мен қайраткерлердің өмірбаяндары мен шығармашылықтары туралы деректер толымсыз. Алтын Орда дәуіріндегі әдебиетінің алтын қоры болған "Қыпшақтар кітабы", Хорезмидің "Мұхаббатнамесі", Насреддин Рабғузидің жазба мұралары, Сайф Сарайдың "Түрікше Гүлістаны", Құтб

ақынның “Хұсырау-Шырыны” мазмұны мен жанры жағынан сол дәуірдегі қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді толық қамтыған. Алтын Орда қоғамының әлеуметтік жағдайын айқын бейнелген, халықтың рухани өмірін анық танытқан кемеңгерлердің жазба мұралары ежелгі әдебиеттің қалыптасуы мен дамуына, өркендеуіне негіз болды. Ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы ежелгі ру-тайпалардың жазба мұраларынан басталады. Қазақстанды, Орта Азияны, Орталық Азияны, Каспий жағалауларын мекен еткен түркі халықтарының әлеуметтік, мәдени өмірі бір-бірімен өзара тығыз байланысты болғандықтан олардың төл әдеби жазба туындылары өз дәуіріндегі тарихи оқиғалармен сабақтасқан ортақ мұра болды. Қазақ әдебиетінің тарихында Кумандар, Дешті Қыпшақтар атанған түркі тілдес халықтардың ерлігі, тұрмыс-тіршілігі, арманы поэзия тілімен жырланып, ерлік эпостары, ертегілері, аңыздары ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосты. Қазақ әдебиеті тарихының бастауы болған көне құлпытастарға таңбаланған руна жазуларды, ежелгі ескерткіштердегі таңбаларды зерттеген ғалымдар еңбектерімен ежелгі дәуір әдебиетінің қоры молая түсті. Орхон-Енисей жазбаларындағы Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк жырлары екендігін анықтап, ежелгі дәуір әдебиетінің тарихы осы әдеби жазба мұралардан басталатынын зерттеулерімен дәлелдеп берген.

VII-IX ғасырлардағы жазба ескерткіштердің алтын қоры болып табылған "Күлтегін" жырының сюжеттік желісі бір-бірімен байланысқан 8 бөлімнен бөлімнен тұрады. Жырдың әрбір бөлімінің мазмұны тарихи оқиғаларды баяндайтын хикая. Жырдың бірінші бөлімі – қағанның өз халқына айтқан үндеуі, екінші бөлім – Түрік қағанаты жерінің ұшаң-теңіз кеңдігін бейнелейді, үшінші бөлім – түріктердің әскери жорықтарын баяндап өтеді, төртінші бөлімде – көршілес табғач халқының жауыздық жасаған әрекеттер баяндалады, бесінші бөлім – табғаштардың түріктерге төндіретін қатері жайындағы хикая, алтыншы бөлім – түркі халқының әлеуметтік өмірін өкінішпен жырланған, жетінші бөлімде - түркі халқының даңқын шығарған қаған екендігі жөнінде баяндалған, сегізінші бөлімде – "Күлтегін" жырын жазуға себеп болған жәйттер айтылған. Ежелгі түркі халықтарының поэзиясына тән дәстүрмен жырдың бөлімі үш элементті құраған: 1.Оқиғаның басталуы; 2.Жырдағы оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі; 3."Күлтегін" жыры ой-пікірдің түйінделуімен аяқталған. Ежелгі дәуір әдебиетінің тарихында Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк әдеби ескерткіштері мазмұны, тілі мен көріктеу құралдары, өлең құрылысы мен композициялық құрылысы түркі поэзиясының классикалық үлгілері болып табылады. Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк әдеби ескерткіштері ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуын өркендеткен көне түркі әдеби жазба мұралар қатарынан орын алады. Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк әдеби ескерткіштер түркі халықтарының VII-VIII ғасырлардағы қоғамдық-әлеуметтік өмірін, ру, ұлыс, тайпаларының әдет-ғұрпын, наным-сенімін, поэзиясын, жазба тілін танытқан

әдеби, тарихи, мәдени мұралар. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін айқындайтын әдеби ескерткіштер мен жазба мұралар көне түркі, шағатай, араб және парсы сөздері араласқан түркі ру-тайпаларының кітаби тілінде жазылған. Түркі халықтарының әлеуметтік жағдайын, рухани өмірінің бейнелі көрінісін танытқан жазба мұраларды ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуын өркендеткен әдебиет тарихының бастауы болып табылады. Ежелгі дәуір әдебиетінің алтын қоры болған Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Хорезми, т.б. ортағасыр ойшылдар мен ғұламалардың туындылары ежелгі дәуір әдебиетінің дамуы мен қалыптасуына негіз болған.

Ежелгі ру-тайпалық дәуірде жазылған әдеби туындылардың тілі мен тарихын көптеген жылдар бойы зерттеген Е.Э.Бартельс, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, И.В.Стеблева, Ә.Н.Нәжіп т.б. ғалымдар зерттеу еңбектерінде ежелгі мұралар VI ғасыр мен IX ғасыраралығын қамтитындығын нақты тұжырымдары мен ойлы пікірлерімен дәлелдеп берген. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші, белгілі ғалым Бейсенбай Кенжебаев қазақ әдебиеті тарихын төмендегідей кезеңдерге бөліп, жүйелеп қарастырады: «1.Ежелгі әдебиет, бұл дәуір VII-XV ғасырлар арасын қамтиды. Бұл қазақ халқының құрамындағы қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиет және ерте кездегі түрік ру-тайпаларымен бірге жасалған әдебиет. 2.Қазақ хандығы дәуіріндегі (XV-XVIII ғасырлар) әдебиет. 3.XIX ғасырдағы жаңа, сыншыл, реалистік әдебиеті. 4.XX ғасыр басындағы (1900-1920 жылдар) әдебиеті. 5.Қазіргі дәуір әдебиеті» - деп саралап берген.

Түркі халықтарының әдеби жазба мұраларын зерттеген ғалымдар Е.Э.Бартельс, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, И.В.Стеблева, Ә.Н.Нәжіп зерттеулерінде: «*VII-XV ғасырлардағы түркі тектес халықтардың ру-ұлыстық дәуірінде бәріне ортақ жазу-сызуы мен мәдениеті, тілі мен әдебиеті болған*» - деп ой-пікірлерін білдірген. Ежелгі дәуір әдебиетінің қалыптасуы мен дамуын зерттеген Бейсенбай Кенжебаев, Немат Келімбетов, Құлмат Өмірәлиев, Алма Қыраубаева, Әуелбек Қоңыратбаев, Ханғали Сүйіншәлиев, Әбсаттар Дербісәлиев, Мырзатай Жолдасбеков қазақтың зиялы ғалымдары VII-IX ғасырлардағы түркі ескерткіштерін, X-XII ғасырлардағы Ислам дәуірінің әдеби мұраларын, XIII-XIV ғасырлардың әдеби туындыларын зерттеу еңбектерінде толық қамтыды. Ежелгі дәуір әдебиетінде VII-IX ғасырлардағы түркі әдебиет нұсқаларынан Орхон жазба ескерткіштері, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жырлары ғасыр шежіресін терең танытқан тағылымы мол тарихи мұра болып табылады. Бұл ескерткіштер «руна» жазуымен таңбаланған тарихи-эпикалық түркі жазба ескерткіштерінің ең көне үлгілері екені анықталған. Ежелгі дәуір әдебиетінің тарихында Күлтегін Кіші және Үлкен жазулары, Білге қаған туралы, Тоныкөк жырлары Монғолиядағы Орхон өзені бойынан табылғандықтан «Орхон жазба әдеби ескерткіштері»

деген айдарға ие болған. Тарихи деректерде Енисей өзенінің жағасындағы құлпытастарға жазылған жазулар «Енисей жазба ескерткіштері» деп аталған.

VI-IX ғасырлардағы «Орхон жазба әдеби ескерткіштері» ежелгі дәуір әдебиетінде «руна» жазуларындағы ескерткіштер деген атқа ие болған. Тастарға қашалып жазылған Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі жазбалар көне түркі дәуірлерінде өмір сүрген халықтың қалыптасқан тілі мен әдебиетінің, мәдениетінің болғанын танытқан. Тарихи деректі мәліметтерде Орхон-Енисей ескерткіштері Орхон және Енисей өзендерінің бойынан табылған. Орхон-Енисей ескерткіштері «рунь жазуы» терминін қалыптастырған. «Рунь» сөзі Скандинавия халықтары тілінде «құпия», «сыры ашылмаған», «тылсым» деген ұғымды білдірген. Тарихи деректерде Сібірде 13 жыл айдауда жүрген швед офицері Ф.И.Табберт-Страленберг 1730 жылы тарихта беймәлім болған Орхон-Енисей жазуының үлгілерін өз елінің тілінде «руна жазулары» - деп атағаны келтірілген. Орхон-Енисей жазулары 1730 жылға дейін белгілі болғанмен, бұл жазуды оқу екі ғасыр бойы құпия болып келген. Біршама зерттеушілер XVII ғасырдың 1692 жылдан бастап XIX ғасырдың 1893 жылына дейін ешкім оқи алмаған. Ғалымдардың ішінен 1893 жылы 15 декабрьде Орхон-Енисей ескерткішінің алғаш сырын ашып, оқудың кілтін тапқан дания ғалымы В.Томсен болған. Ол Дания Ғылым академиясының мәжілісінде Орхон өзенінің бойынан табылған ескерткіштер түркі халқының тілінде жазылғанын мәлімдеген. В.Томсонның ізденісімен 1894 жылдың 19 январында ғалым-түрколог, зерттеуші В.Радловтың 1895 жылы Күлтегін жырына жасаған аудармасында Күлтегін, Тоныкөк жазба ескерткішінде түркі қағанаты құрылған уақыттан бастап VIII ғасырға дейінгі оқиғалар баяндалған. Жазба ескерткіште түркі қағанатының құрылуы мен қолбасшы Күлтегіннің, әскербасы Тоныкөктің сыртқы жауларға жорықтары әңгімеленген. Орхон ескерткіштеріндегі мәтіндерде мұратына адал болуға, адамгершілікке шақырғаны, түркі мемлекетінің біртұтастығын нығайтуы баяндалған. Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеген ғалымдар Орхон жазба ескерткіштері арқылы түркі тілдес халықтардың барлығына ортақ кең тараған әдеби тілі мен дамыған жазба әдебиеті болғандығын дәлелдеген.

Көрнекті түркітанушы-ғалым И.В.Стеблеваның сөзімен айтқанда: "Күлтегін мен Тоныкөк жазуларын жанрлық жағынан тарихи-батырлық дастандар деп таныды. Ғалым И.В.Стеблеваның Орхон ескерткіштерін әдеби көркем туынды ретінде қарауы өте орынды. Себебі, Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштеріндегі бейнелеу құралдары әдеби жазба мұраның көркемдігін айғақтай түскен. Жазба ескерткіштердегі жазуларда өмір шындығы тарихи оқиғалармен сабақтасып, көркем туындыға тән жазу өнерімен баяндалған. Ежелгі дәуір әдебиетінің алтын қоры болып табылған жазба ескерткіштер мен әдеби мұралары сан ғасырлық жолдардан өтіп, түркі халықтары әдебиетінің даму, кемелдену кезеңдерімен айқындалады. Ежелгі дәуір әдебиеті түркі халықтарының қоғамдық тарихымен байланысты қалыптасқан әлеуметтік

саяси өмірінің бейнелі көрінісі. Ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін айқын танытқан "Күлтегін", "Білге қаған", "Тоныкөк" жырлары ежелгі түркі мемлекетінің әскери қолбасшысы Күлтегін (684-731 ж), оның ағасы Білге қаған (683-734 ж), қағанның кеңесшісі Тоныкөк туралы тасқа қашалып жазылған әдеби ескерткіштер түркі халықтарының ерлік эпостарының үздік үлгісі. Ежелгі түркі дәуірінің алтын қоры болған "Күлтегін", "Білге қаған", "Тоныкөк" ескерткіштерінің табылғаны туралы XVIII ғасырдың бас кезінде Н.К.Видзен, С.У.Ремезов жазбалары, швед офицері И.Т.Страленбергтің, немістің ғалымы Д.Г.Мессершмидтің хаттары жеткізді. Орхон-Енесей ескерткіштерінің оқу кілтін ашқан Дания ғалымы В.Томсеннің алғаш оқыған "тәңірі", "түрік" сөздері болды. Бұл ескерткіштерді зерттеуге алған Орыс География қоғамы 1889 жылы Монголияға арнайы экспедиция ұйымдастырып, белгілі ғалым Н.М.Ядринцев басқарған. 1891 жылы В.В.Радлов "Күлтегін", "Білге қаған", "Тоныкөк" жырларына зерттеу жүргізген. Ескерткіштердің таңбаларын тауып, В.В.Радлов руна жазуының он беске жуық әрпін анықтаған және тастардағы мәтінді толық оқып, аударма жасап шыққан. Орхон ескерткіштері түрік қағанатының құрылуы мен құлдырауы, өрлеу дәуірі мен күйреу кезеңі жайында бірқатар мәліметтермен өз ғасырының тарихын танытқан әдеби мұра. VII-VIII ғасырлардағы "Күлтегін", "Білге қаған", "Тоныкөк" жазба мұралары туралы зерттеушілер тарапынан ежелгі түріктердің поэзиясына, әдебиет үлгілеріне жанрлық тұрғыдан пайымды пікірлер мен ой-тұжырымдар айтылған. Ғалым В.Стеблева "Күлтегін", "Білге қаған", "Тоныкөк" поэзиялық туынды десе, Н.Шербак ескерткіштерді қара сөз үлгісі деп таныды. Қазақ ғалымдары Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Н.Келімбетов, Қ.Өмірәлиев, М.Әуезов, А.Қыраубаева, Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншіәлиев, Ә.Дербісәлиев, М.Жолдасбеков "Күлтегін", "Білге қаған", "Тоныкөк" жазба мұраларын зерттеп, қазақ батырлар жырына ұқсас келетін эпикалық мұра деп таныды. Ежелгі дәуір әдебиетінде XIII-XVI ғасырларда қыпшақ тілінде жазылған "Қыпшақтар кітабы", "Махаббатнама", "Жүсіп-Злиха", "Түрікше Гүлстан" т.б. қиссалары, дастандары, шежірелері, тарихи мұралары өзінен кейінгі әдебиеттің дамуы мен өркендеуіне негіз болған жазба мұралар. Қазақ ғалымдары Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Б.Ысқақов, Х.Сүйіншіәлиев, А.Егеубаев, М.Жолдасбеков, А.Қараубаева, Н.Келімбетов т.б. ежелгі дәуір әдебиетін арнайы зерттеп, ғылыми еңбектерімен әдебиет қорын толықтырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 1995.
2. Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. –А., 1983.
3. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – А., 1986.
4. Келімбетов «Қазақ әдебиеті бастаулары» А; «Ана тілі», – 1998.
5. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Бірінші кітап. – А., 1991.

6. Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» А., – 1996 ж.
7. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет. – Астана: Фолиант, 2007.
8. Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – А., 1991.
9. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. Астана, «Елорда», – 2001.
10. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – А., 1967.
11. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиеті тарихы. А., 2006.
12. Ясауи тағылымы. – Түркістан., 1996.

ЛИТЕРАТУРНОЕ ПИСЬМЕННОЕ НАСЛЕДИЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация. Этапы античной литературы определяются историей литературы, основной сферой литературоведения. В нашем научном исследовании систематизированы жанровые, художественные характеристики литературного письменного наследия, ставшего основным источником литературы разных эпох, подробно изложены история написания и биографии авторов произведений, эпоха существования. Формирование древней литературы с периодами истории литературы рассматривалось следующим образом. К письменным памятникам древней литературы VII-IX веков относятся орхонские письменные памятники, лучшие образцы произведений эпох Сака, гунна, уйсун Культегин, Билге Каган, Тонькук, сага "Огузнаме", "Книга Коркыт ата", литературное наследие Аль-Фараби. В литературе исламской эпохи, наглядно продемонстрировавшей духовную ценность тюркских народов в X-XII веках, были представлены дидактическая произведения Ж.Баласагуна, наследие М.Кашгари, сборник стихов Х.А.Ясави "Книга мудрости", сборник стихов А.Иугинеки, С.Бакыргани "Книга Бакыргани", "Хаким ата", "Аулие Мария" литературное наследие, ознаменовавшее период становления, развития, зрелости литературы тюркских народов. Литература эпохи Золотой Орды-Кыпчака XIII-XIV веков отличается "Словарем кыпчакского языка", "Мухаббатнамой" Хорезми, произведения Рабгузи, "Хусырау-Ширин" поэта Кутб. В эпоху Золотой Орды ценное историческое наследие, летописи-книги, написанные на основе тюркского литературного языка, определялись глубиной содержания.

THE LITERARY AND WRITTEN HERITAGE OF THE MIDDLE AGES

Annotation. The stages of ancient literature are determined by the history of literature, the main field of literary criticism. In our scientific research, the genre and artistic characteristics of the literary written heritage, which has become the main source of literature from different eras, are systematized, the history of writing and biographies of the authors of works, the epoch of existence are described in detail. The formation of ancient literature with periods of literary history was considered as follows. Among the written monuments of ancient literature of the VII-IX centuries are Orkhon written monuments, the best examples of works of the Saka, Hun, Uysun Kultegin, Bilge Kagan, Tonykuk, the Oguzname saga, the Book of Korqyt Ata, the literary heritage of Al-Farabi. In the literature of the Islamic era, which clearly demonstrated the spiritual value of the Turkic peoples in the X-XII centuries, the didactic works of Zh.Balasaguna, the legacy of M.Kashgari, a collection of poems by H.A.Yasavi "The Book of Wisdom", a collection of poems by A. Iugineki, S.Bakyrangani "The Book of Bakyrangani", "Hakim ata", "Aulie Maria" - a literary heritage that marked the period of formation, development, maturity of the literature of the Turkic

peoples. The literature of the Golden Horde-Kipchak epoch of the XIII-XIV centuries is distinguished by the "Dictionary of the Kipchak language", the "Muhabbatnam" of Khorezmi, the works of Rabguzi, "Khusyrau-Shirin" by the poet Kutb. In the era of the Golden Horde, valuable historical heritage, chronicles-books written on the basis of the Turkic literary language were determined by the depth of the content.